

Семен Жук и ёго родичі

Роман

Хроніка

Написав в 1873 році

О. Яковенко

ЧАСТЬ ПЕРША.

I.

Одного весняного дня 186 . року, так як о півдні, на східцях університетского рундука, у городі Н. сидів, вельми замислившись, молодий парубок. Уставивши лікті у коліна й підперши щоки долонями, дивився він, через університетский майдан, на далекий край неба. Зглянувши на ёго чоло, на бистрий вираз ёго палкого погляду чорних великих очей, можна було догадатись, що в голові ёго засів цілий рій думок; що думки ті не аби-які, не щоденні, що вони витають десь далеко-далеко.

То був Семен Жук. Він скінчив університет, узяв диплом на кандидата-юриста и, зібравшись іхать до дому в Черніговщину, завернув попрощатись з тим храмом, в котрім освітився наукою. Обійшовши ті аудиторії, де слухав лекції, він сів на рундуці и дожидав свого товариша Антона Джура, скінчившого тієї-ж пори університет з дипломом лікаря. Джуру треба було ще завернуть чогось до профессора Бокогрія.

Дожидаючи Джура, Жук замисливсь про свою будущину; про путь, котрий треба було вибирать у житті, и про те, як простувать на тім пути...

Аж ось скрипнули важкі дубові двері: Жук обернувся, з університета вийшов Джур.

"Що," спитав ёго Жук, "зовсім?"

— "Зовсім," одповів Джур.

"Поїдеш?"

— "Поїду."

"Коли ж?"

— "Днів через десять."

"Овва!... довго ждять!... я думав сёгодні."

— "Не можна... чого не робив — Бокогрій твердить одно: щоб я друмековав у ёго, тай годі."

"Гм!.. ну, та дарма... поки що я з'їзджу до дядини, а через десять днів вернусь за тобою... Ходім!"

З сим словом Жук зняв шапку, низенько поклонився університетові и сказав: "прощай! спаси-Біг тобі!..."

Студенти пішли через майдан. Джур був веселий и висвистував мазурку, а Жук йшов повагом, хмурий.

— "Чого ти, Семене! такий хмурий?" спитав Джур. "Спустив ніс на квінту, наче бурсак перед ректором, або наш брат, зрізавшись на екзаміні... Ти-ж узяв кандидата... чого тобі ще?! тепер вольний козак на усі чотири боки..."

"Еге!... вольний козак!..." одмовив якось нехотя Жук... "вольний... тим то я замислився, що вольний!... вольний, та не знаю, що діяти..."

— "Се-б то як?"

"Так! ти тільки подумай: що перед нами... ціле море життя... а як його переплисти?"

— "Предки наші плавали на чайках, а в наш час плавають на пароходах..." шуткував Джур.

"Ні!... ти не шуткуй, а слухай справді... Ну, скінчили ми університет: ти лікар, я кандидат прав, що-ж дальше? Двері університета за нами зачинились; а відчинились інші двері — двері життя... Хоч чи не хоч, а треба переступить поріг, треба ввійти у ті двері... Що-ж ми там робити мем? куди приставить нас, до якої роботи приверне хозяїн того широкого поля, котре зветься — житєм?... Ти лікар! твоя стежка протоптана: поїдеш за кордон, вернешся, візьмеш катедру и почнеш: учить, та лічить, "жить, та поживать, та грошей наживать..." Одно слово: твоя стежка видна; не видно на їй ні груди, ні гололедиці; рівно як на столі..."

— "А хіба на тій дорозі, котра веде у Жуківку, єсть и тепер, на весні, и груда и гололедиця?" перебив шутками Джур...

"Цить бо! я веду річ не шуткуючи... До Жуківки ми доїдемо з тобою гарно, по рівному; та в Жуківці треба шукать, треба вибирать стежку..."

— "И вибирай до схочу, залюбки..."

"Легко сказати: "вибирай!" Стежок багацько — та на яку йти, не знаєш! Глянеш на одну — багно; глянеш на другу — ожеледь и хвища; на третій — скрізь копці, тільки те и роби, йдучи по їй, що дивись: як би не споткнутися, та не зломать вяз..."

— "Чудний ти чоловік, Семене! на тебе найшли смутні думки, ти й філософуєш невідь що. Мені гірш ніж тобі! у мене вже скибка одрізана! лікар, тай годі! дорога загорожена. Учи, як ти мовляв, да лічи, та з сієї колії вже и не виходь: бо ся колія — твій хліб насущний... От-що! Чи так же у тебе?... Ти куди кинь, так клин: чи у судовики, чи в адвокати, чи в учителі, хоч и в професори — добивайся... Та тільки на що се все тобі! у тебе — хвалить Бога, худібчина не аби-яка; ти чоловік з великими достатками... "лежи на печі, та їж колачі."

Жук косо глянув на Джура, всміхнувся и сказав: "не про се річ... я мислю не про байбацтво, а про ту стежку, на котрій моя праця принесла-б найбільшу сумму громадської користи..."

— "От воно що!.. громадської користи" — переговорив його Джур, притискаючи останні слова. — "Паничу забажалось праці"...

"Я з роду не був паничем!" сердито сказав Жук. "Та тепер и не час сидіть згорнувши руки..."

— "Годі, годі", перебив його Джур, "не сердься... йди в учителі."

"Пішов би, так хисту нема."

— "Ну в судовики, тепер зяводяться нові суди, треба нових людей; на юристів тепер велика потреба."

"Ні, брате! шкода! хоч я и юрист, а з роду, з віку не піду у судовики, мене аж мороз по шкурі дере, як нагадаю: як то страшно бути суддею!"

Розібе голодний чоловік шибку, та вкраде бохонець: суди ёго: у тюрму, або в арештантські роти!"

— "А по твоєму як? погладить злодія по голові, чи що?"

"Не треба гладить по голові, не треба й кожі здирать..."

— "Значить: не треба карать ні за яку провину?" перебив Джур.

"А ти думаєш, що треба?... а ще лікар "друг людей," гуманіст!... Хиба кара доводить до пуття? Хиба сама кара не таке-ж зле — лихо, як и провина? Ріжниця між карою й провиною тільки та, що зле-лихо-кару заподіває ціла громада, государство, а провини робляться людьми поодинокими: кара, як зле-лихо, справедлива тільки на стільки, на скільки в їй єсть потреба. От — и усе! Провинники люде недужі, хворі, їх треба гоїть, а не карать"... Жук трохи спочив, з очей ёго летіли іскри того божого жару, котрий горить у чесних, просвічених молодих людей. Далі він знов заговорив: "От — ти лікар: суди-ж сам, чи не чудно-б було, коли-б недужу слабу людину — ти став гоїти голодом?... Нападе на чоловіка пропасниця, и ти, яко лікар, даси ёму хини; нехай же та сама пропасниця приневолить чоловіка до такого непокірного ёго волі бажання, що він мусить украсти бохонець — и ти, ставши суддею, замісто хини, пропишеш недужому тюрму з вонючим повітрям, з голоднечею... Виходить так: за те, що на чоловіка напала пропасниця — ёму присудять ще сухоти... Скажеш, не правда се?"

— "Ти сёгодні філософуєш и вдарився в софізми... Поодинокі злучаї, похожі на той, який ти зараз привів, бувають, але ти бери не поодинокі злучаї, а возьми и провини и провинників загалом, тогді..."

"Теж святе буде," перебив Жук махнувши по вітру рукою. "Ні! ні! не піду я в судді. Нехай буде й по твоєму: нехай судді будуть и потрібні, на те щоб творячи справедливий суд, розвивати у народі правову сферу; але ся наука не по душі мені..."

— "Так в адвокати йди," говорив ніби дразнячись Джур.

Жук сплюнув чогось на бік, трохи помовчав и заговорив наче-б сам до себе: "Здається краще усёго зроблю, як стану хазяйнувати. Погано тільки, що я в господарстві — наче Хома в дворянстві... ні теорії, ні практики ні аза не тямлю; але-ж не святі горшки ліплять!..."

— "Так!... а мені здається," сказав Джур, "що хазяїнуючи, ти підеш на ту стежку, по якій найменше добудеш користи для громади." Останнє слово Джур вимовив з таким притиском, наче хотів чимсь докорити Жуку. А Жук не звернув уваги на той потайний докір и сказав:

"От же й ні! слухай: нехай буде, що я суддя: привели до мене злодія, що з голоду вкрав мірку борошна; осудив я ёго на півроку в тюрму, тай кажу: дивіться люде! не крадіть, бо й вам те буде. — Отсе раз. А ось друге: я хазяїную; помаленьку вводжу в практику теорію науки; знаю: коли, як и чим треба підгноїти яку землю; коли виорать; яку пашню після якої лучше посіять; жну не руками, а машиною; молочу не ціпом, а машиною; из такої ж ниви, з якої сусіда мій темний Ничипор збирає дві-три копи, я зберу десять, або и двадцять... Ничипор дивиться; потайно завидує, а в слух глузує з мене, скаже, що "богатому чорт дітей колише", а далі — стане потрохи придивляться на моє хазяїнованє, тай собі так..."

— "Який ти швидкий!" перебив Джур. "Справді ти мені нагадуєш про Манилова... Твій Ничипор надивиться на твої машини, тай у себе позаводить."

"Сам не позаводить; бо у ёго в кишені злидні... Але коли більша частина Ничипорів стануть оброблять землю по моєму, орати муть її плугами, а не ковиряти муть, як тепер, ралами, тогді у їх буде родить не сам-треть, а сам-двадцять... а там, коли не вони, так діти їх заведуть гуртові машини... Ну, тепер кажи: де більш користи?"

— "Коли б твоїми устами та мідь пил, воно б добре було; так лихо наше, що селяне наші уміють гуртом тільки шинки заводять та горілку пил... Жди, покиль тота освіта просвітить засліплені панською и жидівською експлоатацією очі... Улита іде, та коли то вона приїде!"

"Колись приїде, коли почала їхать; аби їхала, аби не сиділа на однім місці... Швидкої роботи не хвалять. Та треба звернуть и на те увагу, що народ наш знаходиться у такій темноті, у такому убожестві духовному и матеріальному, що й гріх и сором винуватити його за те, що він черепашою ходю йде по стежці свого економічного розвою... вже й те добре, що він не стоїть, а йде... А яка велика міцна сила повинна бути у тім народі, котрий уміє йти наперед; дарма, що на кожному ступні його ходу зупиняє и жидівська кабала процентами, и панські утиски землею й лісами и тисяча инчого. Найголовніша ж притичина, котра зупиняє економічну ходу сільського люду — та, що по селам у нас нема громадського кредиту, по усім селам один банкир — жид, а жид — тепер у нас усюди велика сила."

— "Сю силу и я знаю," сказав сміючись Джур, "бо платив їй по 40/0 місячно."

"Бач! бач!... а що!" скрикнув Жук, наче зрадівши; "ну слухай же дальше: котре літо у нас у Черніговщині плохі урожаї — трохи що не голод; хвороба на скотину; заробитків нема; винокурні и сахарні заводи у панів запустили; пани збідніли; а налоги ростуть и ростуть... Мужик платить... а з чого він платить? Приїде збірщик: "давай подушне!" а подушного нічим заплатити и продати нічого; клуня и комора пусті!... А все таки: "давай подушне, а то оцінують и ту останню телицю, котрої взяти и чума посоромилась." От и несе мужик жінчину плахту до жида у застанову; позичає у Ицька два карбованці, оддає їх збірщикові, а жидові через зиму заплатити втрое... От-то де крепацтво наших селян; жид закрепостив и панів... Заведи ти на селі хоч невеличку позичкову касу и ти усе село визволиш з жидівської кабали... Хиба тут не буде громадської користи?" спитав Жук, дивлячись на Джура таким поглядом, наче перед ним стояв той самий жид — банкир, що закрепостив селян.

— "Поможи тобі Боже!" одповів Джур. "Тільки навряд чи послухає твоєї проповіді мужик, хоч ти й надінеш народнє убранє — и підеш за плугом..."

"Цить, цить, цить!" заторохтів Жук. "Не носити му я народнєго убрания, заигрувать з мужиком не буду; за плугом не ходити му, бо й не вмію; проповіді ні якої не держати му, бо добре знаю, що народові вже й попівска проповідь остила... Я буду тільки працювать, учить ділом и давать пораду тільки тогді, як у мене питати муть."

— "Добре, добре..." говорив Джур. "А жида де дінеш? Покіль він шинкувати ме у селі — уся користь, яку придбають селяне з твого проводу, йти ме до жида в кишеню за горілку."

"Не вся, а певно якась частка її ити ме; бо без горілки не можна, и ми пємо..."

— "Пємо, та не упиваємось."

"И селяне не упивають ся; не вір тому, хто говорить, буцім селане стали більш пить: пють вони и тепер стілько, скілько пили и 20 літ назад; але пропивають тепер більш; бо колись за відро горілки платили пять золотих, а тепер пять карбованців: виходить, що пють в одну міру а пропивають більш ніж в шестеро, та не без того ще, що й жид обсчитає: дасть в набор кварту, а запише — дві..."

— "Чим же ти запоможеш сему лиху?" допитувався Джур.

"Треба чимсь допомогти, та вже в сім разі "запомога не од нас, а хиба од Бога"..."

— "От тобі й на!" зареготався Джур.— "От тобі й "сила", котра не знає чим побороть жида й горілку."

"Не регочись, брате!" визвірився Жук. "Буцім ти й не розумієш, що жид — тут п'яте колесо до воза... Хиба без жида не буде й шинку! Гай-гай! ти згадай краще про те, що половина бюджету в нашій державі складається з горілки."

— "Еге! та от ти куди стриждеш! Значить: акциз — по боку!"

"А ти думав як? щоб тільки одного жида по боку!.. Хе-хе-хе!..." Жук засміявся тим сміхом, в котрому можна почути не одну тільки веселу іронію, але якесь інше, сумне чутство. Тим часом Джур і Жук прийшли до Жукової квартири.

"Заходь, покуримо", сказав Жук.

— "Дякую! нема часу; треба швидче йти до дому, передягнусь, та до Бокогрія."

"Ну йди, та додержись ж слова! Через десять днів поїдемо до мене в хутор... чуєш?"

— "Чую, чую... прощай!"

"На здоров'я!"

— "Щасливої дороги."

Товариші розійшлись.

Жук прийшовши до дому, довго міряв ступнями свою кімнату і вдовж і впоперек, поки не увійшла дівчина і не покликала його обідати.

II.

Весна того року була раня, тепла; косовиця почалась рано. Звичайно: в Черніговщині коло Батурина починають косить перед Купалом, а того року почалась косовиця далеко раніше; вже коло половини червня стояли инде копиці сіна.

Почтовим шляхом по дорозі до Батурина їхав простий візок трояком. На передку сидів погонич, хлопя літ під 16, босе, в одній сорочці и в солом'яному брилі: спека була велика, так варом и варило. На заді воза сиділо двоє проїзжих. И одежу, и лиця їх так занесло курявою, що не можна було розпізнати, хто з їх білявий, а хто чорнявий... Коні тюпали помаленьку и піднимали страшенну куряву, котра так стовпом и стояла. На дворі була така тиша, така тиша, що навіть листя на вербах ні каплі не тремтіло... Прив'язаний до дуги поchtовий дзвоник не то що-б дзвонив, а якось жалібно голосив, наче й ёго добрала літня спека. —

То їхали Жук и Джур в рідну хату до Жука, де ёго ждала неня и сестри.

"Ану хлопче! торкай пристяжних," заговорив Жук до погонича... "Он — бач права зовсім не везе, й посторонки телюпаються. Торкай!... от — от — недалеко. То й пече-ж!... Господи!"

— "Добре таки пече," сказав погонич, буцім не дочувши слов Жука про пристяжну. Жук знов озвався:

"Ну бо, хлопче! поганяй швидче! Дивись — ідемо наче з копами. Ну!... приїдемо до дому — мій могорич "

— "Дякую! я не вживаю,"

"Чого не вживаєш?"

— "Горілки."

"Ну четвертака дам, тільки швидче поганяй!"

— "Ей! ви гаспідські коні! нію!!" крикнув погонич на коней; сіпнув оглобельну за віжки и махнув пугою на пристяжних. А коні й байдуже собі!

— "Ти-б їх пугою свиснув!" сказав Джур.

— "Не поможе! сієї жидівської худоби й колком не підженеш! Ти на їх: нію! а вони тобі: тьоп, та тьоп! — Нію! що-б ви поздыхали ёму на радість!" гукнув погонич из усієї сили, хлеснув пугою и оглобельну и пристяжних.

"Хто держить станцію?" спитав у погонича Жук.

— "Звістно хто: жид! хиба по коням не видно: такі шкапини тільки у жидів бувають... Нію!" И пуга знов простяглась по коням.

"Чи дома то моя матуся?" заговорив Жук.

— "Певно, що дома," одповів Джур; "час робочий, косовиці; де-ж їй тепер бути, як не дома?"

Замовкли; бесіда якось не йшла; спека не давала и говорить.

— "Ви до Батурина, паничі?" спитав погонич.

"Ні," одповів Жук, "не до Батурина, а в Жуківку... Знаєш дорогу?"

— "Як не знать! учора там був... якогось лікаря возив."

"На що лікаря?" сполохнувся Жук.

— "Кажуть віспа в селі Куликах, що зараз за Жуківкою."

"А в Жуківці?"

— "Там нічого не чути... Так ви се у Жуківку у гості, чи що ідете?" допитувався погонич.

— "Хто в гості, а хто до дому," одповів Джур.

— "Так ви може Жученки?"

— "Один Жученко, а другий — ні!"

— "Еге! бачте, а я й не знав... нію!" Показалась висока могила. Погонич взяв вправоруч з поштового шляху. Проїхали верстов дві, дорога почала твердійша, курява стала далеко менша и перед проїзжими явився чудовний краєбраз! На версі чималої гори біліла церква, на котрій сяяв золочений хрест; на взгірьі в садах, наче в зеленім морі, розкошував білий панський будинок з зеленим зелізним дахом; округ ёго визирали невеличкі, чепурні, огрядні хатки селян: з десяток, чи и менше; по під горою, мов срібний пояс, текла річечка, на другім боці річки, тож на взгірю, розкинулось чимале село.

"Ото де церква," сказав Жук, то наш хутор — Жуківка; там тільки наше дворище, та священника; а ото на тім боці козаче село — Кулики. Приход один. Церква у нас, а зоветься хутором... Коли хочеш побачить усю красу сего краєбразу, треба подивиться на ёго тогді, як сонце сходить. Просто рай! річка оддає червоною гадюкою... Ну, хлопче! торкай, торкай! от — от дома будемо."

Жук замовк. Мовчки вїхали в село; в селі тихо — наче в могилі: нігде ні що не щавовкне; зараз видно, що робочий час.

Вїхали в двір... и тут тиша! З під комори тільки якась сіра собака гавкнула на дзвінок, та й вона скоро замовкла. Підвернули до рундука. З будинку одчинились двері и показався старий, заспаний чоловік, в сірих

штанах городянского крою, босий, в жилетці. Він протирав очі і сердито дививсь: мабуть йому не сподобалось, що його розбудив дзвінок.

"Здоров був Иване!" озвався до його Жук. "Се ти — ще?"

— "А, а — а! се ви паничу! Я се вас и не пізнав, так вас занесло пилом... Та таки, признаться, задрімав трохи, скучно одному."

"А де-ж матуся и сестри?" спитав Жук Ивана.

— "Усі на косовиці, ще зранку поїхали. Там и повар, там и обідати-муть."

"Отаке! чи даси-ж нам чого попоїсти?"

— "Нема у мене нічого! хиба самовар нагрію, та у ключниці візьму масла и молока."

"Ну й добре! познась же, будь ласкав, з воза, та дай спершу нам вмитися."

Иван повагом позносив з воза скринки и узли, гукнув на ключницю, щоб борзій ставила самовар, а сам принявся обмивать и чепурить гостей.

"А де косять?" спитав Жук.

— "В Нестратовщині."

"Ми, перекусивши, подамось туди-ж."

— "Хиба пішки," сказав Иван; "бо дома коней нема."

— "Далеко та Нестратовщина?" спитав Джур.

"Верстов чотири."

— "Ні! не буде и трох," перебив Йван, "тільки що жарко дуже."

"Се дарма! ми підемо, як трохи спаде жара," одповів Жук.

Обмившись, причепурившись и перекусивши, Жук и Джур пішли до косарів. Йшли вони не проїздною дорогою, а стежечками через жита навпростець. Жара трохи спала, але все ще в повітрі стояла тиша и духота. Жито почало вже красоватися и оддавало тонким ароматом. На полях попадались невеличкі могили засіяні житом, котре легонько колисалось тихою, ледве примітною хвилею. Де-не-де манячили невеличкі гайки: небо було чисте, блакитне, нігде ні хмариночки... Груді розкривались якось широко, втягаючи в себе чисте ароматичне сільске повітрє.

"Дивись!" сказав Жук; "он-он манячить ліс; ото й наша Нестратовщина..."

— "А, ну! давай співать!" заговорив Джур. "Я хоч и не поет, и не люблю идилії, але в такому місці, в такому часі — сам не знаєш, яка сила заохочує тебе до пісні." И два голосні баритони полились по полю! Слова пісні "в чистім полі трава росте" котились по житах, як котиться живе срібло розсипане на столі.

Великий луг, кругом оперезаний березиною, липиною, кленом и осичняком, а инде й дубиною, — були Нестратовщина. Як тільки наші молодики ступили в сей луг, їх обдало чудовним ароматом свіжо покошеного сіна, материнки, дикої гвоздики и инчих полєвих квіток.

Одна, більша половина луга була покрита товстими свіжими покосами; на другій пишалось ярко зелене озеро трави, завітчаної такими узорами квіток, яких не выводила ще ні одна щітка художника и які уміє виводити тільки один великий художник — мати природа! В

однім місці кизлики и звіробой розсипались по траві крапельками золотого дощу; в другім, мов срібні зірки на зеленому оксамитовому килимі, блищали білі гвоздики; в трейтім — пахуча материнка сиділа великими кущами и так гордо виглядувала, так мило и приязно, наче невіста на вінкоплетинах!... А далі різні колёри — то зливались, то розходились. И всяка рослина жила повним житєм, дихала повним зітханєм, не вважаючи на свій близький кінець, не гадаючи про те, що от-от підступить до неї косар, махне косою и гострою сталлю підотне її біля кореня, и вона, пишна и горда краса лугу, викохана природою, схилиться, впаде, засохне и піде на сіно скотині!.. Отак и між людьми! Клектить молода кров, високими чистими чувствами хвилюється серце; святою, міцною надією наливається душа; и квітчається и пишається повне щастя молоде житє, аж гульк! підкралась смерть, неначе злодій у ночі, махнула косою — и, Боже! де та краса, де та сила, де та надія? Нема їх! zostався один холодний труп, над котрим льються гарячі слёзи приятелів, родичів, дружини и криваві слёзи матери, над котрим, мовчки, стоїть батько: — він не плаче, у ёго нема сліз; печаль так здавила ёго серце, туга так пригнітила ёго душу, що нікуди просунуться з очей слёзи! О, тяжкі й гарячі оті невидимі батьківські слёзи! Знаю я їх!.. крий Боже, вилилась би з очей та батьківска слёза! Здається вона б спалила и камінь, и воду, и лід....

На отім-то зеленому, завітчаному озері йшла валка косарів; так рівно, поважно один за другим, наче колись козацькі чайки плили по Чорному морю за тихої години. Коси тільки блищали против сонця: блисне коса, сховається в траву и почується тобі— такий шелест, мов трава зітхнула останнім зітханєм. Першу ручку, звичайно, вів отаман, чоловік вже не молодий, високий, широкоплечий, чорноусий; полудневе сонце так засмарило ёму лице, що являвся дуже різкий контраст смуглого чорного лица против білої груди, котра виглядувала з пазухи розхристаної сорочки.

— "Не отставай, а то підріжу!" шутковали задні косарі з тих, котрі йдучи в середині не поспівали за передними.

"Бог помоч!" сказали паничі отаманові, знімаючи брилі.

— "Дякувати вам!" озвався отаман, не перестаючи косить.

"А де пані?" спитав Жук.

— "Там десь біля катряги; мабуть полудень приготують."

Геть з боку під кучерявою березою стояв панський тарантас; біля його два прості вози; на їх лежали харчі прикриті від сонця білими, наче сніг, ряднами. Біля возів була розкинута катряга. На таганку висів невеличкий казанок, а рядом з ним на сишках кипіли два величезні казани: в їх варилась каша косарям на полудень. З під воза вискочила ряба собака и кинулась на Жука.

"Тю-тю! дурний Рябко! не пізнав свого хазяїна, чи що?.. Пішов вон!" закричав на Рябка Жук. Рябко подався трохи назад; але не переставав гавкати, мов сам собі не няв віри: чи справді Жук його хазяїн, чи ні?

"День добрий!" озвався Жук до молодиці, котра сиділа біля казанів и мішала ополоником кашу.

— "Здорові були! а чого вам треба?" спитала молодиця.

"Проведи спершу од собаки."

— "Та йдіть, не бійтесь, він не вкусить!.. Цить! навіжений!" гукнула вона на Рябка, пустивши в його поліном. Рябко одскочив в бік и, підобравши хвіст, поплентався собі під віз у холодильник.

"Де пані?" спитав Жук.

— "А на що вам? вони тут десь були... щось не видно, може де в кущах ягоди збирають."

— "Сеня! Сеня!" закричала молода дівчина, біжучи супротив Жука и розставивши руки, буцім хотіла піймати ёго.

"Рися!" скрикнув и Жук и побіг на зустріч сестрі. Брат и сестра кинулись одно до другого на шию, обнялись и кріпко-кріпко поцілювались. Голосне цілованє оддалось луною у лузі.— "Коли-ж ти приїхав?" спитала Рися.

— "Сьогодні!... Як ти, Рисю, піросла, випрямилась... яка краля!.." и Жук ще раз поцілював сестру. "А деж матуся?" спитав він.

— "Тут, усі тут; ми тебе не сподівались сёгодні, думали, що ти пробудеш у дядини до Петра... Мамо! мамо!.. де ви? швидче йдіть! Сеня приїхав... Мамо!..."

— "Иду, иду," почувся за кущами голос. Жук побіг на голос. Мати обняла сина, стиснула ёго обома руками и цілювала в голову, а він припав устами до неньчиних грудей... и кілька хвилин так стояли вони, не мовлячи слова.

— "Скінчив?" спитала мати.

"Скінчив, матусю! скінчив: кандидат."

Мати перехрестилась, подивилась на небо и промовила: "Слава Тобі, Царице небесная! слава Тобі!... Як же ти, Сеню, сюди попав?"

"Просто: Иван сказав, що ви усі тут: ну, ми напились чаю, попоїли, та и сюди, пішки."

— "Боже-ж мій, ти втомився! Ну, дякую-ж тобі, синку!... Дай ще раз поцілую.. Який ти жвавий, та гарний!... увесь в батька! Як вилитий батько... так и бачу покійного..." И з під старих рісниць скотились у її дві слёзи.

"Де-ж, мамо, Соня?" питав Жук.

— "Тут, тут и Соня; десь гриби збирає."

Жук на радощах и забув про Джура, та вже сей сам нагадав про себе.

"Лишенько-ж мені!" сказав Жук, "я й забув. Матусю! отсе мій приятель лікар Джур", додав він указуючи на Джура.

— "Спаси-Біг вам, спаси-Біг!" говорила стара Жучиха Джурові. "Спаси-Біг, що завернули до нашої хати. Вибачте, що дома не застали: не сподівалась сёгодні гостей."

"Де-ж отсе Соня, що її не видно?" допитувався Жук и на все горло гукнув: "Соню!!"

— "Що, Марусе! чи готов полудень?" спитала Жучиха куховарку.

— "Зараз буде; нехай ще раз закипить, щоб вварилась каша; наче ще сировата, ось покоштуйте." Маруся набрала з казана в ополоник каші, простудила її и подала Жучисі. Жучиха покоштовала и сказала: "Еге! нехай ще раз закипить; та здається, треба-б присолити."

— "Ні, пані, лучше не солить; недосіл на столі, часом переборщиш, хуже буде.. на таку велику громаду смаку недобереш. Лучше кожен сам на свій смак присолить."

— "А наш полудень поспів?" спитала Рися у куховарки.

— "Не знаю!.. ваш Опанас варить, треба ёго спитать; и де се він дівся? у ёго під казанком и огонь потух.. Опанас! Опанас! де ти?" гукала куховарка.

— "Ось-де я! на що тобі здався я? скучила без мене чи що?" озвався за катрягою Опанас.

— "Куди-ж бак!.. вельми скучала!.. Пані питають: чи готов полудень?"

— "Зараз буде готов... вареники ліплю."

"З чим, Рисю, будуть вареники?" спитав Жук.

— "З полуницями; я з Сонею назбирала."

"Отсе добре! я дуже люблю вареники."

— "По кор-ррячку! по корр-рячку! покорр-рячку!!" гукали косарі.

— "Еге! бач синку! ми загомонілись, та й байдуже про косарів; пора вже порцію нести," сказала Жучиха.

— "По корячку! по коррячку!"

"Зараз, зараз!" одгукнув Жук. "Давайте, матусю, я ім понесу."

И влявши дві боклаги з горілкою, Семен пішов швиденько до косарів. Тим часом, поки Семен частовав косарів, прийшла до куреня Соня, а з нею друга дівчина, вже не першої молодости, але ще й не пристаркувата, літ може з тридцять: з лиця вона була білява, очі на викоті, великі, оловяні; рот невеличкий, губи тоненькі, зуби білі як крейда, на лиці

широкий румянець; убрана по городянски; не можна було сказати, що вона гарна, красива, алеж и негарною, некрасивою ніхто б її не назвав. Се була гувернантка Рисі и Соні, Fgdulcin Ганна з Берліна. Соня була дівчина 19 літ; біле, аж матове лице одділялось од широкого чола густими, широкими, наче з оксамиту, чорними бровами. Чорні як ніч и блискучі як зірки очі служили зеркалом того розуму, котрий скривався під довгою чорною косою, котра спускалась низше пояса. Рот Соні — звичайний, трошки розкритий, спідня губа видавалась трохи наперед; ніс кирпою; шия довга, біла як сніг; здається білості шиї и плечей спорилась з білостю української вишитої и вимережаної сорочки, котра покривала груди и плечі Соні; голова уся завітчана полівими квітками. Дивлячись на Соню, не зразу можна було означити її вираз и красу: на первий погляд вона здавалась некрасивою, вялою; але чим більш дивишся на її, тим більш становиться вона перед тобою красивіш и красивіш, и кожен, хто довгенько дивився на Соню, одходячи од неї думав: король-дівка!.. Рися була ще дитина, їй йшов 16-ий рік; невеличкий зріст, бистрі чорні палкі оченята; повне свіже з румянцем смугловате лице, коралеві тонесенькі губки, каштанове волосє... от и вся Рися...

Стара Жучиха зазнаємила Джура з Сонею и Ганною.

— "Дивіться, матусю, скільки я набрала грибів," сказала Соня, висипаючи на траву повну корзинку грибів.

— "Бач! а я скільки ходила, хоч би тобі поганого знайшла; навіть и мухомора не бачила," озвалась Рися.

— "Не даром же говоритьсє: щасливому по гриби ходить," вмішався Джур.

Соня подивилась у низ и стала обтрушувати траву, котра поприлипала до її спідниці.

— "Ну — бо, Опанасе! чи даси сёгодні полудновать, чи ні? ти хиба забув, що паничі не івши?" сказала Жучиха поварові.

— "Готово! готово!" озвався Опанас, "зараз давати-му."

— "А в тебе, Марусю, готово?"

— "Готово, пані."

— "Коли готово, так гукай на косарів, нехай полуднують."

Панночки розіслали під березою килим; Опанас постановив на килимі тарілки и миску з варениками. Маруся одставила кашу, розіслала рядно, положила ложки; узяла високу віху, напяла на неї Опанасову кирею, підвела її у гору и гукнула: "полудновать! полудновать!"

— "Даремно гукаєш!" глузовав Опанас, "ти ростом, хоч и з віху, а голосом не вийшла, пищиш, наче кошеня; хто таки почує тебе... А ну, кріпче гукни!"

— "Почують и так, коли захочуть," сказала Маруся.

— "Ні, не почують."

— "А ну, я гукну!" сказав Джур и так ревнув "полудновать!", що аж Рябко вискочив з під воза и загавкав несамовитим голосом; а луна озвалась десь далеко за Нестратовщиною.

— "От — як гукають," сказав Опанас; "а ну, Марусю, чи не гукнеш и ти так!"

— "Одчепись!.. пристав наче мокре рядно! Хиба повилазило тобі, не бачиш, що косарі йдуть!"

Жучиха, піднівши косарям до полудня по корячку, и сама сіла з дітьми полудновать. В косарскім полудні хазяйновав приказчик Павло Миронович, чоловік вже підтоптаний. Розмова йшла весело, жваво; жартам, смішкам и вигадкам и кінця не було; звісно як буває на косовиці у доброго хазяїна.

Пополудновавши, Жучиха звеліла Опанасові їхать до дому и приготовлять вечеру. Косарі трохи спочили, хто поклепав косу, хто тільки помантачив, и пішли докошувать.

— "По чім у вас косять?" спитав Джур.

— "Вони в мене не за гроші," одказада Жучиха, "а толокою. За гроші в один раз такої громади не зберете; а на толоку, бачте, трохи не усе село вийшло — 120 чоловік... За гроші б и сходнійше було для мене, менше коло їх панькаться треба; та вже привикли так: толокою и скорійше и чепурнійше роблять."

— "Як же так, що за гроші б сходнійше, аж ви ім нічого не платите?"

— "Не плачу грішми, за те вже горілки настанчаю в-волю. За гроші коли косять, так чотири порції в день зовсім доволі; а на толоці — що ручка, так и корячок; а за стравою по два корячки; ну, за вечерею и повечерявши пють вже без счоту, хто скільки здужає."

— "Пють," всміхнувся Джур, "а про те и байдуже, як од сего шкодять здоровю."

— "Куди вам!" сказала Жучиха; "вони про се и думки не мають."

"Як же ім и думать про се, коли вони з роду сёго й не чули; а до того треба сказать," вмішався Жук, "що у їх горілка лікарство: заболить живіт — чарку горілки; стане нудно — знов горілки."

— "Се — правду ти кажеш, синку!"

Повечоріло. Сонце сховалось за гори спочивать після довгого петрівського дня. Косарі повечеряли, випили добре, подяковали за хліб-сіль, позбивали коси, взяли клепачки, бруси, мантачки и разом усі рушили. Жучиха з панночками поїхала по переду, а паничі пішли у гурті з косарями.

— "Нуте, хлопці! пісню!" гукнув отаман. "А де ти — Василь Дорошенко! виходь на перед, та починай!"

— "Якої-ж, дядьку?" спитав молодий паробок, котрого кликав отаман.

— "Яку знаєш."

— "Хиба я їх мало знаю!..."

— "Заводь такої, щоб усі знали, щоб ніхто не мовчав."

— "Добре, дядьку!.. Нуте, хлопці! чи усі знаєте березу?"

— "Усі! усі! заводь!"

И слідом за тим зарокотіла на чистім полі сотня голосів як один, співаючи: "Гей! гук! мати гук! де козаки пють!"

"Ну, синку!" говорила того-ж вечера Семенові мати. "Як же я рада, що ти скінчив своє вченє... Тепер ти домовати меш?"

"Домовати му, матусю!"

— "Ото й добре! пора вже зняти з моїх плечей клопіт по хазяйству... Хазяйнуй, синку, а я спочину."

"Е, ні! тривайте, матусю! дайте трохи подивиться до хазяйства... Я вчився римському праву, а тут треба не ёго, а що инче... треба повчиться аґрономії; а то часом з горяча так нахазяйную, що и кури сміяти муться."

— "Ну, нехай же ось як буде," сказала мати: "до того літа ти тільки допомагай мені, та придивляйся, а літом — годі! сам хазяйнуй! Я стара людина.. пора спочить."

"Нехай буде по вашому, матусю!.. а тепер: добра ніч! спать хочеться."

— "Добра ніч, синку! спи з Богом! Огради тебе Господь силою чесного и животворящего хреста!" Жучиха перехрестила сина, поцілівала ёго у голову и додала: "вам обом послали постіль у кабінеті."

"Добре, матусю, дякую!"

Попрощавшись, Жук и Джур пішли спати и незабавом спали вже — наче ті праведники.

Уся Жуківка спить: тільки біля болота не сплять жаби, квакаючи и кваканє їх розноситься по всьому селу... Де-не-де загавкає собака.. А люде сплять: день стомив и старого и малого: кого спека и робота, кого лихо...

Нехай вже вони сплять, а ми тим часом розкажем своєму читателеві про рід наших знаємих: Семена Жука, ёго матери и сестер.

III.

Прадід Семена Жука був родом з Муромщини, міщанин, коробейник; звався він Петром Носаревим. Що зими появлявся з своєю коробкою у Батурині и відсіля розносив свій крам по селам и хуторам України. Носарев був високий, стрійний, чепурний паробок; але, як на диво, був такий смуглявий, такий чорновоłosий, що Батуринці продражнили ёго

жуком: так вже й зостався и він и увесь нащадок ёго жуками. Живучи у Батурині на квартирі у козака Бовкуна, молодий коробейник закохався у молоду Бовкунівну Одарку. Одарка й собі вподобала коробейника. Носарев посватався до неї. Куди! старий Бовкун и слухать не хотів! "Щоб моя дочка, козацька дитина, та стала дружиною кацапа!.. Ні! ні! сёго з роду, з віку не було и не буде!.. Викинь, дочко, з голови отсі дівочі думки... Покіль я живий — не будеш кацапкою." Так одрізав старий Бовкун.

Алеж Бовкун помилився! Молоде дівоче серце знає тільки вроду та вподобу; воно не вдаряє на те, чи Німець, чи Москаль, чи Українець ёму сподобався... любов не знає національності.

— "Коли, тату, не буду за Носаревим, не буду й ні за ким! або в черниці піду, або вік діловати му," говорила батькові Одарка.

— "Як знаєш, доню, а за кацапа не оддам, у ёго и звичаї, и мова, и віра не наша; ні... ні!... не будь козі на торзі."

— "Тату! він хрещений и миром мазаний таким самим, як и ми."

— "Говори! хрещений, та не по нашому: у нас обливають, а у їх погружують. Сказав: не оддам! от усе! годі й балакать."

Одарка замовкла. Носарев більш не сватався и перебрався на другу квартиру. На другу зиму — якомсь скоро після водохреща у Бовкунового кума виходила дочка за-між, Одарчина ровесниця и подруга. Зазвали Одарку, вить вінця. Вбралась Одарка звичайно, наче на весіле, и пішла.

— "Не бався-ж там довго, доню!" говорила Бовкуниха, виряжаючи дочку.

— "Чого-ж я, мамо, бавити мусь довго: покіль люде сидітимуть, потіль и я; як же спізнюсь, то може и заночую."

— "За пізно не ходи! краще переночуй там. Тепер зима; часом звірюка нападе," додав од себе Бовкун.

Весело плели дівчата вінця; весело вони співали; Одарка не одставала ні в чім; тільки так як на половині ще вінець, вона одіzwала на бік молоду и сказала:

— "Отсе, сестро! не тобі кажучи, так у мене зразу заболіла голова, так закололо у грудях, що пробіг: ратуй! Піду швидче до дому."

"Де-ж таки до дому!. Приляж Одарочко на печи... може полегшає..."

— "Ні, ні! піду до дому, зовсім не здужаю."

Молода пожалковала, пробовала задержать Одарку, не допомгло! Одно твердила Одарка: "до дому, та й до дому." Попрощалась и пішла.

Пройшовши гоней з двоє и порівнявшись з двома товстими вербами, що стояли на цвинтарі, Одарка примітила, що біля дзвіниці стоїть якийсь чоловік. Він кашлянув, рушив з місця и промовив: "Дарія!"

— "Вона и єсть!" обіzwалась Одарка.

Чоловік підбіг до неї и обоє яко мога швидче пішли, звернувши у глухий переулок. Одарка уся трусилась!.. "Ох! говорила вона, чи ще далеко? Як ноги трусяться... страшно." — "Зараз, зараз!" одповідав їй той чоловік. На кінци переулка стояла кибітка запряжена трояном добрих коней.

— "Сідай! сідай швидче!" сказав Одарці той чоловік, що йшов з нею.

— "Сіла вже," сказала Одарка.

— "Кутайся добре!.. ноги закутай, щоб не померзли; бо мороз — аж тріщить."

— "Вже, вже, закуталась... Ну, швидче... Ох! страшно, серце бється, мало не вискочить... рушай!"

Чоловік скочив у кибітку и сказав: "Ну, Ванюха! работай!!"

Погонич підобрав віжки, смикнув коней, крикнув, свиснув таким посвистом, яким уміють свистати тільки великорускі погоничі а наш брат ні за що не свисне... коні пустились на в-за-води, кибітка понеслась стрілою... Ніч була зорява, місячна, сніг вилискувався як срібло...

— "Що отсе наша Одарка так довго не приходить!" говорила на другий день стара Бовкуниха, затоплюючи піч.

— "Видно заспала," одказав Бовкун.

Через кілька хвилин в хату до Бовкуна прийшла ёго кума.

— "А я отсе одірвалась з дому до вас, куме, щоб провідать Одарку вашу... Як вона?" спитала кума. "Учора не досиділа й до кінця вінець: хто її знає, що з нею сталось, певно з пристріту!.. Голова, каже, болить... до дому піду. Чого ми не робили, як не силовали не послухала и пішла."

Бовкун й Бовкуниха слухали куму мов води в рот набравши. Вони не зразу й зрозуміли, що воно за притча. "А де-ж Одарка?" спитав з дивовижею трохи згодя Бовкун, а Бовкуниха и кочергу з рук випустила.

— "Як де?" питала дивуючись в свою чергу кума. "Хиба нема? вона-ж пішла до дому."

— "Та що се ти, кумо! чи не жартуєш часом? де-ж би дівка ділась, коли-б пішла?"

— "Цур ім таким жартам! Ёйже Богу пішла до дому, та се мабуть ви жартуєте," говорила кума.

— "Як бачу: погані жарти..." озвався Бовкун. "Що-ж отсе таке жінко? га? Як ти мислиш?"

- "Ой чоловіче! Я й ума не приберу, що воно таке! Отсе так! от тобі й вінкоплетини!.. Ой горенько-ж моє! Де-ж вона ділась? Боже-ж мій милосердний! де вона? певно звірі розірвали..." и Бовкуниха заголосила наче по мертвому.

— "Цить! ще наплачешся й послі; треба думать: що отсе воно и як?" говорив Бовкун.

— "Ох! думай вже ти, чоловіче! я не здужаю й думать!... Боже-ж мій милий!"

Бовкун прожогом кинувся з хати. По дорозі кого стрів, у всякого питав: чи не бачив хто ёго Одарки? — Чутка, що Бовкунівна у ночі пропала невідомо де и як, підняла на ноги увесь Батурин. Скоїлась велика колотнеча: усюди ходили, усюди шукали, усіх питали, — ніхто нічого не чув, ніхто не бачив, не було й сліду ніякого... и всяк рішав по своєму: де ділась Одарка. Кинувся Бовкун до протопопа. И протопоп не знав, що діяти и яку пораду дати? чи править молебень, чи панахиду?

- "Шостий десяток живу на світі," говорив протопоп, "а такої притчі з роду у нас не було. Гм! жива людина пропала... чудне діло!..."

Бовкун наняв кілька верхових; розіслав їх на усі сторони; у вечері й верхові вернулись з голими руками... На дворі у Бовкуна стояла велика сила людей; гомін йшов гучний: хто розказував, як усі колодізі

передивились у селі; хто оповідав, що й оболонки ні однієї не минули, — але з усього того виходило одно: пропала Одарка без вісти и слід її прохолов.

— "Треба ждять," радив Бовкуна отаман. "Вже-ж вона не провалилась крізь землю; якась чутка та проявиться."

Бовкун сидів схиливши голову и мовчав, а Бовкуниха голосила.

Другого дня раненько знаєма вже нам кибітка підїхала до Бовкунового двору. З кибітки виліз Носарев, а за ним и Одарка, блідна як полотно, уся вона тремтіла. Підходячи до дверей Одарка перехристилась и сказала Носареву: "йди ти попереду."

Війшовши у хату, Одарка упала батькові в ноги и хлипаючи проговорила: "Тату! мамо! простіть нас! ми вже повінчані!"

Бовкуни й не стямились! вони своїм очам не вірили, їм здавалось, що се якась манія! їм и в голову не прийшла учора думка про Носарева.

— "Простіть нас, простіть нас!" просила Одарка. "На все воля Божа!"

А Бовкуни наче оніміли: тільки дивились одно на другого и мовчали.

— "Се справді — вона, наша дочка, Одарка! Доню! доню! де ти була, чого ти наробила!" проговорила в кінець стара: слёзи ринули у неї з очей и не давали говорити...

— "Так ви вже повінчані!" озвався якимсь чудним голосом Бовкун, тяжко зітхнувши. "Швидко!.. несподівано... Який-ж вас піп вінчав?"

— "Хмільвський! ось и бумага од ёго..." сказав Носарев, достаючи з кишені бумагу.

— "Не треба, не треба!" одповів Бовкун, "я неписьменний, читать не вмію и без бумаги повірю..."

Одарка підвелась, кинулась на груди матери и обідві заголосили.

— "Цитьте!" озвався Бовкун, "годі рюмать, наплачетесь у друге, а тепер послушайте, що я скажу: Слухай ти коробейнику! чув я и знаю, що крадуть гроші, крам, одежу, волів, коней; але не чув, щоб християне крали у батька дітей.. А видно крадуть, коли ти у мене вкрав!... Знаю я, що злодіїв карають и позорять, и знаю, що злодія ніхто не захоче мати зятем. Просите ви у мене прощення! Щоб я простив, се-б то щоб я признав своїм зятем — тебе, злодюгу, кацапа, що опозорив мене на весь вік, на увесь світ!... Ні! сего козак не зробить... не покриє козак злодія... Що-ж тобі ще сказать? Йди собі чоловіче з моєї хати, не погань її... моя хата з роду честна!.. йди з неї! не знай ти мене, я не знати му тебе... от и все!..."

— "Таточку!.. чоловіче!" скрикнули разом и Одарка и її матери.

— "Цитьте!" одрізав Бовкун тихіш, поважним, але таким строгим голосом, що зуперечити ёму не можна було. "Тепер слухай ти, Одарко! (він не сказав: дочко!) Позорять діти своїх родителів... се буває, хоч и рідко; але чи позорять же так, як ти нас на старости літ опозорила?! Ти зломала, стоптала отцівску и неньчину волю; ти вразила до дна серце моє и материне; ти показала велику непокірливість, ти обезславила наш честний рід; ти отруїла наше житє; та за таку твою пакість, взять би тебе, накинуть як сучці петлю на шию, та на суху вербу... Пропадай ти, ледача душа!.. За се-б и перед Богом в одвіті не був, — та не зниметься у мене рука... ти моя...." Голос ёго став тремтіть: Бовкун трохи спочив, глянув на Носарева и знов загорів батьківський гнів. "На що тобі, Одарко, моє прощенє; моє благословенє? уміла вінчатися без ёго, зъумієш и жить

без ёго... Бог тобі судья! він бачить материні слёзи... Ти мені більш не дочка, я тобі не батько! Иди собі небого, прощай!"

— "Татоньку, голубоньку! що хоче робить зо мною, тільки простить! не проганяйте не простивши!"

- "Батюшка!" озвався стоячи на вколішках Носарев. "Христос и розбійника простив."

— "Для мене ти гірш розбійника!"

— "Чоловіче! прости їх! нехай вже буде по божому!" заговорила плачучи Бовкуниха. Серце матери не втерпіло.

— "Ні! ні!" твердив Бовкун, "козак слова не ламає."

И нічим не могли умилоствити Бовкуна, не могли звернуть ёго до прощення. Носареви поїхали з Батурина ні з чим.

А по селу знов понеслась гуторка! знов говорили про Бовкуна, говорили на всякий лад... довго говорили, тай замовкли, й забули. Не забув тільки старий Бовкун.

Носареви наняли собі у Хмільівці квартиру и стали жить мило, приятно, в любви. Одначе ж батьківський и материн гнів тяжким камнем лежав на серці Одарки. Через рік родився у їх син. Носарев ще раз одважився поїхати до Бовкуна просить прощення и приїхати на христини. Бовкун и в хату ёго не пустив; а Бовкуниха не стерпіла: "Вже як хоч чоловіче!" сказала вона, "а я поїду." Бовкун насупився, замислився, одначе не боронив и пустив стару на христини. Боже мій, як зрадив Носарев побачивши тещу у себе в хаті, а про Одарку й говорить нічого!

- "А як нарекли хлопця?" спитав Бовкун свою стару, як вона вернулась до дому.

— "По дідові: Семеном."

— "Нехай росте на здоров'є, та щасливий буде!"

Сердився Бовкун на Носаревих и не признавав їх за своїх дітей років зо три, поки не занедужав. Їму здалось, що смерть вже недалеко од ёго: порадився він з протопопом. Пан-отець порадив простить дітей и благословить. Бовкун послав, щоб приїхали Носареви.

— "Ну Петре и ти Одарко!" заговорив Бовкун, лежачи на постелі и дивлячись милим поглядом на свого унука. "Отсе хлопя та смерть мирять мене з вами. Не хочу нести на той світ свого гніву, не хочу лягти в домовину и зложити руки не благословивши вас!... Тільки от-яка умова: коли ви приймете її — ви мої діти; а не приймете, ваш гріх. Ви знаєте, що я з покон віку козак и ставлю вам через те козацьку умову. Слухай Петре! зголи ти оту цапину бороду, обріж оті попівські патли, на віки забудь, що ти москаль, одречись од московских звичаїв (тільки од батька та од матери не одрікайся, хоч вони й москалі!), вивчись по нашому балакать и не зовись Носаревим... Продражнили тебе люде Жуком, так ти й зоставайся на віки Жуком... Се ще не все. Ще ось що: покинь свою коробку, своє крамарство... не люблю я отих аршинників.. Лучше по нашому, по українски: паши землю, сій хліб та кохайся з бжолою... От моя умова... Чуєте?"

— "Чуємо, татусю, и приймаємо її."

— "Ну, коли так — иди-ж зараз виголись и вистрижись, тогді я тебе поблагословлю. А ти, дочко! бери сина, та йди близше до мене."

Носарев митю кинувся з хати, а Одарка узяла на руки свого сина и підійшла до батька. Недужий старий Бовкун еле-еле підвівся, підняв на голову дочки обідві руки, зложив їх хрестом и сказав:

"Благослови — ж вас Боже моєю рукою и пошли вам вік довгий, щастє и здоровє." Слєза скотилась з єго очей и впала на голову маленького Семєна.

Тим часом вернувся й Петро. Глянувши на єго, усі здивовались; навіть недужий Бовкун не втерпів и усміхнувшись промовив: "от-тепер и на чоловіка походиш, а то зовсім був цап!.. який моторний став! справді наче козак." — Петро, зголивши бороду и підстригшись по козацьки, справді видавав своїми чорними усами и очима щось похоже на козацьку вроду.

— "Годі-ж тепер сердиться! йди до мене сину!"

Бовкун поблагословив Петра.

Тижнів через два Бовкуну стало легше: трохи по троху він и зовсім одужав. Піднявшись на ноги, він первим ділом поплентався в церкву и помолився Богу, одслужив акафист Миколаєві и молебень Пантелеймону, и поїхав до дітей. Порадовалось старє серце Бовкуна, побачивши що дочка єго живе в любови и в щасті. У хаті Жука усе було по українски и нічогісенько по московски. Навтішався Бовкун унуком, а на трейтій день, ідучи до дому, сказав: "Ну, дітки! хоч я й одужав, але не на довго, підтоптався я, час и на вічний спочин. Так от, поки ще ноги носять, хочу я поділити вас. Той ґрунт, де я живу, з роду, з віку козацький; єго я призначаю синові; а для вас, діти мої, єсть у мене добра левада у Куликах, рядом з церквою. От беріть ту леваду, там и садок єсть, та будуйте собі оселю и нехай ваше гніздо зоветься: Жуківкою... Строїться и я чимсь запоможу вас. Ще вам під Куликами 40 днів поля, 5 упругів лісу в Нєстратовщині; та ще вам: плуг волів, пара коней и 20 овець и 40 пнів бжолі... буде з вас!"

Не минуло ще й року, як на Бовкуновій леваді під Куликами збудовалась хороша оселя Жуків. Жук щиро взявся за хліборобство и

пасіку, а далі й за чумацтво. И хлібороб и чумац вийшов з ёго добрий и пішов Жук у гору, та в гору.

Як тільки Семен дійшов 19 літ, батько оженив ёго, вибравши молоду, багату и гарну козацьку дочку. Більш дітей у Петра не було. Семен, забогатівши, не кинув чумацтва и ще за життя батька посилав на Дін и в Крим 50 паровиць. У Семена було два сини: Иван и Костюк; обох їх Семен оддав в науку: спершу до дяка, потім у повітову школу. Заворушилась у Семена гадюка панства и закортіло ёго вивести своїх синів у пани. Костюка, як кріпшого здоровем, він оддав у воєнну службу, де ёго під Варшавою и вбито. Ивана батько записав у канцеляристи до повітового суду.

— "Усего у мене доволі єсть," говорить було Семен Жук; "и землі, и волів, и грошей и всякої худоби, та дітьми Бог обидив: не дав мені дочки; а гарного-б я собі вихватив зятя, може-б якого вояку — гусарина."

Одначе-ж до молоді натури Ивана, якимсь чудним дивом, не прищепилась ні чиновнича ні панска вдача: судовик з ёго вийшов нікчемний. Але Семен, задавшись задачею вивести сина у пани, не жалів грошей: сіяв їх де треба, де й не треба, поїв и кормив и судей и усю повітову судову челядь, давав хабарі и, стративши не одну тисячу, добився таки того, що ёго козацького сина, ёго Семена зробили "коллежскимъ регистраторомъ".

Зрадів Семен и цілий тиждень у городі поїв судовиків. "Тепер я добився свого," говорив на радощах Семен, "тепер мого сина не поженуть на греблю, не поведуть у провід и бить ёго не можна; він чиновник... от-що! може и до майорского чину дослужиться; стовбовий дворянин буде... Еге!"

Незабаром замислив Семен одружить свого "чиновника" и хотів вже засилать сватів до якоїсь генеральської дочки; але не сталося, як

ждалося! Ідучи за сватами у Конотоп, Семена понесли коні, викинули з воза и потрощили ребра. Похирів він тижнів зо два, та й Богу душу оддав.

Зоставшись самостайним господарем великої батьківської худоби, Иван Жук мерщій кинув суд и службу; спалив у печи свій "мундір," убрався в свитку и взявся за господарство. Вольним чоловіком зажив він у своїй Жуківці з своєю старою ненею.

- "Ти-б, синку, женився!" скаже було вона ёму, "нехай би я попестила унуків; а то закрию очи, не знаючи — чи не зведеться наш рід." — Иван подумав и промовив: "Воно й справді треба одружитись.. а то зостанусь один... якось ні яково буде."

— "Кого-ж, мамо, сватать?" спитав він неньку.

— "Отсе таки, кого?" одповіла, дивуючись, мати. "Хиба мала наша околиця! поїдь в Ніжен чи в Конотоп, або в Ромни, мало хиба дівчат! яку хоч сватай!"

Не їздив Жук шукати своєї судженої; бо мабуть и справді "судженої конем не об'їдеш". Раз стоячи в церкві на крилосі, він запримітив, як ввійшла в церкву стара бабуса, убрана по городянски, а з нею молоде дівча літ 17, чорняве, чорноброве, миловидне. Жук так задивився, що забув, що взявся читать апостола, та вже дячок, пхнувши ёго з легка під бік, сказав: "прокимен: глас пятый: "Ти господи сохраниши ни и соблюдиши ни." Після церкви Жук розпитався, що та стара пані була Тетяна Осиповна Манжолиха, а з нею дочка її Олена Василівна. Жила Манжолиха на своїм хуторі, вдовуючи вже 15-те літо. Олена була у неї остання дочка: перших трох вона вже повидавала за між: одну в Прилуку, другу в Ромни, а третю аж у Глухів. Хутор Манжолихи був на другім боці Куликів: Жуку трафлялось чуть про Манжолиху, але ні разу не доводилось бачить її, або її дочку; та й трудно було де небудь крім церкви побачить Манжолиху, бо вона була невсипуща хозяйка, не любила роз'їзджать нікуди по гостям, навіть и до церкви вона їздила

"ради в годи". Жук, недовго думавши, сів в бричку и покотив до Манжолихи. Не минуло й пів року, як Жук одружився з Оленою Василівною. Бог наділив їх сином Семеном и дочкою Ориною. Мати Жукова, діждавши унука, не випускала ёго з рук. Померла вона того року, як Семена одвезли учитись в Ніжен.

И жив Иван Жук наче в раю: з жінкою любились вони щиро, дітьми втішались, худоба їх множилась. У пани Жук не ліз, од судовиків и урядників цурався, наче чорт ладану. Семя и хозяйство — були увесь світ ёго. Жук збудовав новий и простірний будинок; у господі у ёго було усе чисто, просто, без панских вигадок, ні в чім не видно було розкоші, але ві всім примітно було, що сей чоловік ні в чім не терпить недостатків.

Наступив семий рік молодому Семену Жуку и став ёго батько гадать про освіту сина.

— "А що, матусю!" говорив він неньці, "пора вчить Семена."

— "Може й пора, синку! Се ти лучше мене знаєш... договори дяка, нехай учить."

— "Ні, матусю! дяк не годиться! треба когось кращого шукать."

Став Семен радиться з жінкою. Вислухав и її пораду, ні на чому не рішив и поїхав шукать синові вчителя в Ніжен.

В той час жив у Ніжені чудний чоловік: хто він такий, відкіль родом, відкіль приїхав, чого приїхав? — ніхто сёго не знав; навіть мало хто знав и про те, чи давно він став жити у Ніжені. Зате мало хто и не знав Івана Івановича (так звався той чоловік). Призвища ёго правдивого тож ніхто в Ніжені не знав; а продражнили ёго Півтора — Йваном (за те, що він був дуже високого зросту), и під сім прозвищем трохи не кожен з Ніженців знав Івана Івановича. Завсігди Иван Иванович ходив в одинаковім убрані: чорний довгополий аж за коліна сюртук, застягнутий од шиї до

пояса на усі ґудзики; на верх сюртука шинеля з сіро-синього сукна: на голові картуз широкий, у руках товста сучковата грушова палиця: — от и увесь Иван Иванович! Голова лиса, тільки на висках та на потилиці кущики сивого волосся; вуси густі, сиві, але короткі, ніби підрізані; лице довге, усе в морщинах, під лівим оком бородавка, очи з-синя чорні наче крило у ворона, а в тих очах так и світився розум, ласка и якесь потайне, глибоке, старе горе. На вид можна було сказати, що Ивану Ивановичу літ під 60 и що він, як кажуть: "не одну повну випив лиха" и пережив не одну безсонну ніч. Жив він у Ніжені з того, що вчив по дворам дітей: він знав и науки и музику и мови: з Німцем говорив як берлінський Німець, з Французом не уступав Парижцю, з Поляками говорив як чистий Поляк, добре різав и по великоруски и по малоруски. Читав в оригіналах и Петрарку и Шекспіра и Байрона. Байрона здається він вивчив на память. От на сего то чоловіка и вказав Жукові один ніженський педагоґ, до котрого обернувся Жук за порадою...

— "Добре!" сказав Иван Иванович; "я поїду до вас вчить сина. В городі мені вже остило жити; хочу спочити в селі; добре, поїду."

Жук почав був умовлятися за плату. Иван Иванович ёму одрізав так: "Я чоловік самотній, мені не багато треба на прожиток; а збирати ні для кого то й не люблю я грошей... Мені треба от — що тільки: тепла хата, подушка, сніп соломи, кусок хліба, ложка гарячої страви та шматок мяса... хиба ще тютюну люльку."

— "Та як же таки так," почав говорити Жук; "так якось не яково, безплатно не можна."

— "А коли не можна, то й не треба... й не беріть мене!"

Жук більш не суперечив и взяв до себе Ивана Ивановича. На Наума (1. студня) рано в ранці Жук покликав до себе попа з причтом; одправили молебень и "ввели хлопця в науку."

Принявся Иван Иванович за Сеню.

— "Як ви ёго учити мете?" спитала раз Жучиха Ивана Ивановича.

— "Се вже моє діло," одрізав він.

— "А чому вчити мете?"

— "Учити му тому, що сам вмію, а до того: любови и правді..."

Жучиха не знала, що на се й сказать. Иван Иванович спав в одній хаті з Сенею. В сімей годині з ранку він будив хлопця, велів ёму зараз же витерти усе тіло холодною водою, хутчій одягтись, и виводив ёго гулять на двір. Погулявши приводив ёго снідать; поснідавши витворяв з ним гімнастичні штуки, давав хлопцю спочить и тогді садив ёго за книжку. Од книжки знов на двір, за гімнастику. Після обіду хлопя бігало само, а спочивши Иван Иванович починав вчить ёго музиці. У вечері вчитель розказував що не будь Сені; в 8-ій годині давав ёму вечерять, а в 9-ій виряжав спать. — Гулять водив Сеню Иван Иванович більш туди, де йшли які-будь роботи, звертав хлопячі гадки на роботу, на робітників: инколи було й сам візьме ціп або косу чи заступ, и якийсь час робить у гурті з робітниками; а Сеня дивиться на вчителя, тай собі за роботу. Иван Иванович зробив Сені ціп, граблі, лопату; а батько купив різні інструменти столярські. Дитина не то що привязалась до вчителя, а так полюбила ёго своєю чистою душею, що ні на одну годину не розлучалась з ним.

— "Зовсім ви, Иване Иванович, одбили у мене унука," говорить було Сеніна бабуся.

Усміхнеться на сю річ Иван Иванович и лице ёго якось засяє... Сам Иван Жук тож полюбив щиро Ивана Ивановича: та не можна було й не полюбить ёго, такий він був приятний, жвавий и щирий.

И здавалось, що сама благодать царює и в домі и в семі Жука. Ніколи у семі ёго не показалась ні одна чорна хмара; з роду між подружжєм не пробігла чорна кішка!.. Хоча Иван Жук и був трохи упрямий, але Олена Василівна своєю добрiстю вміла так обійти, так повернуть, що Жук не то що не одмовляв їй ніколи ні в чому, але на кого-б він не розсердився — вона прийде до ёго, візьме за руки и скаже: "годі, Иване! серцем не допоможеш", и скаже вона ті слова так мило, так приємно, подивиться на чоловіка таким поглядом, що той зараз и осяде и скаже: "воно й правда! и якого врага я тільки кров свою псую..."

Годів через два після того, як Иван Иванович поселився у Жуківці, раз на весні Жук сидів у своїй пасіці. Вже повечеріло: чує Жук, під тином щось пищить. Глянув Жук — дитина; взяв він її и приніс до дому.

— "А йди сюди, жінко! Бог талан наслав!" гукнув він на Олену Василівну.

— "Що там таке?" спитала жінка.

— "Та ну бо вже швидче йди дивись!"

— "Що се? дитина!.. де ти узяв?"

— "Еге, де узяв! Бог дав... Бач, ти родила одного сина, тай заговіла, а мені мало сина, треба ще дочку... своїє нема, так от чужу Бог посилає. Бери швидче!"

— "Годі шутковать! кажи: де узяв?"

— "Під пасіку хтось підкинув."

— "Отсе! Господи! чи воно-ж хрищене?" Подивились: справді дівчина; бачиться, нехрищена ще. Охристили, нарекли Софією. Доглядять Соню узялась стара Жучиха: "Се на мене Господь зглянувся," говорила вона:

"одібрали у мене внука, от Бог и послав мені утіху." Ніхто и не подумав розпитувати, чия то дитина. И росла Соня у Жуків як рідна дочка, и ні змалку ні зрісши не чула вона ні од кого, що вона не сестра Семену, не дочка Ивану Жуку.

Минув ще рік и Олена Василівна порадовала свого Ивана, родивши ёму дочку Орину, и в Жуківщ пішло жите ще веселійш.

Прості селяне любили Жука. Не було в Куликах такої семі, котра-б не знала Жука и котрій він не став би коли-будь в якій пригоді, або запомозі. "Жук у нас золотий пан; таких панів мало на світі," говорили Куличане. "Прийди до ёго хоч серед ночі, він не одмовить тобі ні в пораді, ні в запомозі. — 'Позичте, пане, карбованця, чи два.' — А на що тобі? спитає, може на пропій! так и не проси, не дам. — 'Ні, пане, на подушне треба, або на чоботи.' — Добре, на! и дасть, тільки спитає: коли вернеш? 'Як зароблю, пане.' — Е ні, так не можна! треба срок; який хоч срок, а щоб був. — Прийде срок: — вже хоч умри, а принеси Жукові гроші, а то в друге з роду не повірить... Проценту він ніколи не візьме, а срок здорово береже. И в самого ёго — слово святе!" Так говорили про Жука селяне. За те-ж и слухали вони ёго! Скаже було Иван Жук: "завтра, люде добрі, треба косить!" и усе село вивалить до Жука на косовицю!.. Настане возовиця: "поможіть, хлопці, хліб перевезти," озветься Жук, и дивись: у неділю, після служби божої, з усього села з навантаженими снопами скриплять вози на Жукове гумно. Усе у Жука робилось толокою! Сусідні пани не долюбляли Жука, особливо після знесеня крпацтва. Наїдуть, бувало, и приказчики й самі пани у козаке село Кулики, кликать людей на роботу; сулять добру плату, але ніхто не піде, поки не скінчена робота у Жука. "Не можна йти," кажуть, "не годиться; ще в свого пана не поробили, — після Жукової толоки підемо.

Минуло Сені десять літ. Иван Иванович став говорить, чи не пора б ёго в гімназію везти. — "Добре," сказав Жук, "одвеземо ёго в гімназію; а ви зостанетесь у нас, поки Соня підросте?"

— "Ні, не зостанусь; бо нічого у вас мені робити," одповів Іван Іванович.

— "Коли так, то не повезу Семена в гімназію."

И не повіз, поки не прийшла пора вчить Соню. Іван Іванович проготовив Семена добре и оддав ёго в III. кляссу, а тогді взявся вчить и Соню. —

Щастє, кажуть люде, не довго сидить на однім місці. Так вийшло и з Жуками. Не минуло ще й року, як Сеня занедужав, так що ёго мусіли узять до дому. Хлопя поправилось, але Іван Іванович порадив перегодить цілий рік и не везти хлопця в Ніжен в гімназію, поки не окріпне. Недуг Семена нагнав таку тугу на Жука, що він за час недуга сина посивів, постарів на десять літ и похолов духом...

Настав 1866 рік и приніс у семю Жуків велике горе! Літом лиха болість холера не минула й Куликів, завернула й до Жука на хутір и вихопила самого Жука и Івана Івановича. Не одна Жучиха з дітьми ридала, проводжаючи на гробовище чоловіка свого. За Жуком ридали усі Кулики. Не було там лукавих, напускних сліз: то були слёзи щирі, то була найвисша честь, яку могли оддати селяне помершому Жуку. Не багато єсть панів, котрі б своїм житем заробили собі між селянами таку велику повагу и шанобу, якими користувався Іван Жук!...

Сумно якось стало и в домі и в дворі Жука! Олена Василівна ходила, наче не своя... И справді трудно їй було: на її руках зосталось велике хозяйство и троє дітей: правда, Семен в той час вже був на другім курсі університета; але всеж ще треба було щось и для ёго уділити материнских клопотів... Доучувать Соню и Рисю узяла Олена Василівна ґувернантку, котру ми вже знаєм; знайшов її Сеня: він не вважав на те, що вона була Німкеня, бо вона добре знала де-які науки и музику; а чого не хватало, він сподівався сам додати своїм сестрам — що на вакациях, а що скінчивши університет.

Узялась Олена Василівна за господарство, сама до всего доходила и ті клопоти ніби розважали її. Не любила вона зітхати перед людьми, жалкувати на долю и нарікати... Коли було приверне печаль до серця, вона піде у свою кімнату, зачиниться, стане навколішки перед образами и пічне молитися и плакати тихенько, щоб ніхто й не вчув... наплачеться, намолиться, серцю полегшає и знов вона за діло... До того треба сказати, що на світі нема нічого такого, до чого б чоловік не привик: привикне він до всего, инколи — привикне й до тюрми... Привикла и Жучиха до свого сирітства, до свого удовиноного життя! Тільки з себе вона не та стала: лице пожовкло, поморщилось, очи позападали, волосє посивіло...

Сусіди не наїздили втішати Олену Василівну: з великими панами вона ніколи не зналась, а полупанки вважали її за чудачку. Для їх вона справді чудна була. Живе вона у себе на хуторі, нікуди не їздить, ні з ким не водиться; клопочеться тільки коло дітей та господарства. Не була вона в інституті, держить себе якось просто, з усіма рівно и з козачкою и з панією однаково ласкаво; панских звичаїв у її зовсім нема; заговорить з нею яка пані — вона й говорить и думає якось оригінально, "по своєму..." Ну хіба же се не чудачка!... А як вмер муж у Олени Василівни — вона стала ще чудніша дія своїх сусідок: не наділа вона чорного убрання з плерезами, а вбралась у сіру капоту и білий очіпок и не переміняє сего колору... Завсігди вона за ділом; коли не по господарству де товчється, так сидить собі у салі, під вікном, плете чулок и дивиться в вікно на гумно, на дорогу, на село, на небо. Літом вона на полі, а більш на городі, копається, садить з дочками квітки, поливає їх, поле, обкладає дерном цвітники и возиться, наче дитина... бо сказано: вона "чудна."

Трапиться, хоч и ради-в-годи, зайде до Жучихи який-будь гість: вона посадить його, начне розмову, та таку сердечну, таку ласкаву, так ніжно и ласкаво дивиться на свого гостя, що той не втерпить, щоб не подумати: "Боже мій! яка отся Олена Василівна, ласкава, привітна, яке добро...: бувають же такі добрі душі... тільки, все таки єсть у неї щось таке... чудне..."

Треба сказати нам кілька слів і про Джурі і про те, як пробував в університеті Семен Жук. Джур був сином убогого шляхтича з Уманщини. Він був років на три молодший од Жука. Обидва вони вступили до університету одного року і в той час, КОЛИ між професорами і студентами починав вже потрошечку потухати той світич, котрий в кінці 50-х і з початку 60-х років світив над молодіжю. Той світич піднімав і підносив в гору не тільки дух молодіжи, але й люде пристарковаті, підтопані, против своєї волі підпадали під вплив пановавшого тогді духу. — Намісто сего світича заворушувався вже де-куди — той инчий дух, котрий розпустився і опановав нас усією своєю силою в кінці 60-х і з початку 70-х р. і котрий й тепер панує. З новим духом наче-б то почало ширшати поле громадської роботи; але ся робота наворачулась, під завісою "економічного добробиту", тільки на поле акціонерне, процентове, на поле легкої наживи, через що другі ниви життя zostались перелогами: нива моральна, нива інтелектуальна життя нашого часу перелогуює й доси. Тяжко становиться на душі, як придивишся, яке зілля поросло на тій ниві, котра спахана і засіяна "новим духом", духом нашого часу! Виросли ідеї дрібні, мізерні, виріс еґоїзм, лукавство, а найбільш жадане користи...З сего-то жадання, як дуб з жолудя, виріс обман, лицемірство, лакейство, і звонкі, але до краю пусті слова, слова і слова... Діло тільки там — де бачиться еґоїстична користь!

Але цур ім, сим гадкам, вернімось краще до Жука, та до Джурі!

Хто з нас не памятує, як у ті роки, в котрі Жук і Джур скінчили гімназії, не тільки що в університетах, але і в гімназіях були "центри", коло котрих ґруповалась молодіж: були центри націоналів, космополітів, ідеалістів, реалістів; навіть і жида мали свій центр. Коло тих то центрів, як бжолі біля матки, розвивалась молодіж. Герценовський "Колокол", твори Бюхнера, Файербаха не то що читались, а виучувались на память. Нехай собі говорять: що то був для нашої молодіжи час хаосу, а все таки час славний, час честного прямовання до громадського добра! Такий "хаос" єсть неперемінний плод історичного життя і минути його не можна... Такий "хаос" буває в житті кожного народу і благо тому народові, котрого передовики з'уміють покористоваться часом того "хаосу",

покористоваться чесно, на користь — не еґоїзмові а громаді, и виведуть з "хаоса" на просту дорогу прямованя до цивілізації и мирного прогресу, а не до біржевої пропасти и удушливого клясицизму. Не так було у нас! З "хаосу" ми впали в болото и наші співаки "братства, равенства и свободы" заспівали про потребу "неумытної кары." Ватажки десь поховались... Знайдеш було якогось ватажка де в запечку и він нищечком промовить тобі "поганий час," але витягни ёго у громаду и він народно — божиться, христиться и присягає, що наш час — єсть найкращий час... О Боже! скільки у нас Петрів одреклось далеко ранійш од того часу, коли заспівав півень — духовного туману!... И усякі центри, усякі "кружки", громади розлетілись наче хмара од вітру! Замість громадської роботи, видумали "кабінетну" роботу. И з тих "кабінетних" робітників стали виходить и виходять тепер акціонери, банкери, жидівські наймити, одно слово: люде прокопчені в диму "економічного добробиту", люде, у котрих девіза: "гроші, гроші и гроші".

Хотілось би йти мимо отсих "нових" людей, та не минеш їх, як не минеш Дніпра, ідучи з Чернігова у Київ...

Так ото вже в той час, як Джур и Жук були на третім курсі, університетська молодіж розділилась на двоє: більша часть її зосталась без проводаторів у широкому полі идей и зосталась вона в сфері идей як вівці без пастуха. И хочуть вівці прямовать до дому, у село, але не втраплять... Одначе, йти треба... дух молодіжий не стоїть, и йдуть вони, куди очи зирять. Кождий йшов тією тропою, котра здавалась ёму вірною и прямою. А чи справді вона вірна, чи справді вона пряма, чи не можна на її заблудити — не було з ким порадитися. И отся честна молодіж виходила в жите, не здобувши в храмі освіти міцних, не гнилих підвалин прогресу а прямованя по дорозі громадської користи и добра. Друга частка молодіжи мала своїх проводаторів, котрі и вели її по тій дорозі "духовного" розвою, де світяться акції, банки, гроші; одно слово, до тієї зорі, при світі котрої скоро и легко можна набить кишеню и спочить сном еґоїзму.

Ті підвалини, котрі вложив в дитинну душу Жука Иван Иванович, оберегли ёго од впливу на ёго "нового духу", він цілком належав в університеті до молодіжи без проводаторів: він був націонал; признавав, що наш час — ёсть час піднесеня народного биту, — але в голові ёго не зложились міцно и ясно ті способи, над котрими треба працювать: він бачив рани, та не знав, чим їх треба гоїть й з чого почать.

Джур кидався й сюди й туди; и в кінець виробив собі девізу: "ubi bene, ibi patria", и доказував, що національність химера. "В наш час," говорив Джур Жуку, "цивілізация стирає зовсім національні одміни народів. Найперша національня одміна, мова, вже так стирається, що знаючи одну мову Французів можна об'їхать увесь світ.

"Так се-б то колись буде на усім світі одна мова?" питав ёго Жук.

— "Певно, що так; бо мова, як и релігія. повинна бути — одна..."

"Що до релігії", перебивав Жук, "то се правда — бо Бог один на увесь світ; а що до мови, так спитаю тебе, яка-ж мова опанує?"

— "Мова більшости."

"Се-б то Китайців?"

— "Більшости просвіченої, цивілізованої."

"Де ж ся більшість? який нарід найбільше просвічений и цивілізований?"

— "Певно, що не наш."

"Але й не Французи."

И знов зачепить Жук Джура, питаючи: яким побитом можна піднять народній добробит на космополітичному ґрунті? И почнуть вони спориться и спорятъся, покіль не зайдуть у таку пущу, що вже й самі не знають, як з неї вилізти.

Жук був парубок щирий, правдивий: що на умі, те й на язиці. Джур починав вже розуміти ту науку життя, котра каже: "помовчи язичку, — папки дам". Правда, молода натура Джура, не зовсім ще зопсована, не давала ёму сили брехать з товаришем; під впливом "нової школи" він знав, де треба сказати тільки: "гм!" и сказати так, щоб того гм! ніхто не зрозумів, або кожен розумів по своєму, як хотів.

Жук, яко чоловік одкритий, вважав Джура чоловіком правдивим, и любив ёго: він не зрозумів, що се — молоде деревце, котре росте на ґрунті того "нового духу", котрий тогді тільки що подавав свої міязми, а в тих міязмах багацько задушилось людей, и ще більше гарних речей про волю и освіту — перемінились на короткі, незвучні, але користні слова: акция, облігация, банк, дивіденда, гроші!...

От з таких то жерел повиходили герої моєї хроніки, моєї битописи живих людей.

IV.

В першу ніч у Жуківці спалося Джурові не добре: лігши, він скоро заснув кріпко, але годин через дві прокинувся; якісь чудні думки стали лізти до ёго в голову и розгоняли сон. Так ворочався він до світа и тільки що почало займаться на світ, він мерщій встав, вдягся и пішов на хутір. Замислившись, спустився він на греблю, минув річку, вийшов на вчорашній шлях и усе йшов, усе йшов, покіль не піднявся на ту саму гору, де вчора він з Жуком любовався краєбразом. Глянув Джур на Жуківку и промовив голосно: гарно! дуже гарно!

Сонце тільки що стало підніматься и мов червоним поломем обхватило Жуківку и Кулики... А повітре чисте як скло, тихе, тепле, так и обдає чоловіка тим чистим селянским теплом, котрим напоїла ёго ніч; запах материнки, чобрину, смилки и зеленого жита, запах чистий, свіжий, тонкий так и вривається силою в груди: легким становиться тісно, вони наповнились свіжим ароматом, серце спочиває якоюсь радістю, и тут тільки чоловік зрозуміє, як різниться таке повітре од городянської спеки и духоти.

Нова картина: по дорозі заскрипіли вози з косарями; заревла череда, поспішаючи на пашу; мекечуть вівці; скиглять голодні свині, тюпаючи в толоку... усе ожило.

Джур сидить на версі гори, тягне люльку, дивиться на Жуківку, та щось думає... А сонечко йде собі та йде; вже геть — геть піднялось, вже почало припікати и зігнало Джура з могили. Тихою ходою поплівся він назад у хутір. Жук ще спав.

— "Отак усі хозіяни роблять," говорив Джур, будячи Жука. "Славний з тебе хозіян!.. ёй-Богу — славний! Люде незабавом обідати муть, а він хропе, рад що добрався до перини."

"Та се я так з дороги," одговорювався Жук; "завтра так не буде."

Паничі вмились, причепурились и прийшли в салю. На садовому ґанку сиділи округ столу Соня, Рися, Ганна Ивановна и якийсь незнаємий нам пан. Соня наливала чай.

— "Се мій брат Семен, а се ёго товариш, лікар Джур," сказала Соня панові, и обернувшись до паничів додала: "а се Иван Радіонович Хмара."

Пан Хмара встав, подав руку Семенові и сказав:

— "Прошу любити и жалувати, ваш сусід, титулярний совітник." Жук стиснув йому руку, поклонився и швидко сів до столу.

— "Раненько ви, паничі, встаєте!" сказала, сміючись, Соня.

— "Я раніше вас устав," сказав Джур, "ще сонце не сходило; а от ваш братуха спав би й до вечера, коли-б я його не збудив."

— "Хто спить, той не грішить," обізвався пан Хмара.

А Жук буцім не про його йшла річ, пив собі чай та оплітав ситницю и редьку з маслом.

— "Іж, іж!" шуткував Джур; "тобі редька корисна, вона чистить кров."

"От дякую тобі, що сказав: а то-б я й не знав," одповів Жук, плямкаючи ротом и намазуючи новий кусок ситниці.

— "Сироватка ще корисніша на кров," вставив своє слово пан Хмара, а далі спитав Жука: "давно навернулись на наші хутори?"

"Учора. Ви, здається, не давно живете в нашім сусідстві?"

— "Ні! я жив у Конотопі на пенсії, а зимою одружився з вашою сусідкою Варварою Павловною Семенютою."

"Чув, чув... та не доводилось мені бачити вашу супругу."

— "Найблизша ваша сусідка... наш хутір Кринки; межа з межою з вашими землями."

"Хутір знаю," говорив Жук, "та не був у йому ніколи."

— "Такий то ви добрий сусід," усміхнувшись сказав Хмара. "Правда: ви не жили тут, більш у городі, а навернетесь на каникули, так хиба тогді до сусідів... От-тепер як обживетесь у нас, так вже прошу завітати и в нашу хату."

Жук кивнув головою.

Чи хочете читателі познакомитись з титулярним совітником Хмарию? Подумайте, що перед вами стоїть чоловік літ 50, високий, товстий, голова вистрижена; борода довга, густа, трохи сивовата; лице товсте, обдуге, наче заспане; очи невеличкі, и сидять у лобі так глибоко, що наче вони завжді трохи заплющені; брови широкі, навислі. Ходить Хмара тихо, поважно; говорить з тиха, рівно, не підводячи у гору голосу, не спускаючи ёго й дуже низько; трохи в ніс, але мягко-мягко. Завжді одягається у темно-коричневі штани, чорну жилетку без вирізу и чорний кафтанець якогось конотопського покрою: не то сюртук, не то жакетка. — От вам и увесь Хмара. Він пристав у прийма до сироти Семенюти.

Жучиха хоч и була раз чи двічі у Хмар, але тільки ради звичайности; у душі вона не любила ні Семенютівну, ні її приймака. — "У Семенютівни довгий язик," говорить було Жучиха; "а про Хмару я памятую, як він служив окружним начальником. Мій покійний Иван не знався з ним, не любив ёго за хабарі... Чула й тепер, що Хмара заздрий чоловік." Так говорила Жучиха.— Але пора вернутись нам на ґанки, де пють чай. Ще Жук не вспів напиться чаю, як Олена Василівна вернулась з хозяйства. Поздоровившись з гостями и дітьми, вона сіла и сказала: "крий Боже! яка спека; тільки-б в холодку лежать."

— "Дуже пече, чи не буде сёгодні грому й дощу," одповів Хмара.

— "Навряд, непохоже: небо чисте." Після де-якої розмови Хмара сказав: "Я до вас, Олено Василівно, по ділу."

— "Кажіть, по якому?" спитала вона и глянула прямо в очи Хмарі.

— "Та воно не що й діло, а так якось... Усе коїть ваш Павло Миронович."

— "Щож там таке?"

— "Косарі ваші вкосились в наше болото: на дві ручки трави заняли."

— "Без сего, Иване Радіонович, не можна, не встережешся; та дарма, не велике лихо: обиди-ж тут ні якої нема..."

"По моєму," вмішався Жук, "так тут пряма користь пана Хмари: ви собі заберіть два покоси од межі, тай годі."

— "Воно так!.. я й не кажу, щоб тут була яка обида од вас, Олена Василівна; але колиб Павло Миронович глядів, то-б не вкосились; він межу добре знає: се він умисне зробив, на насмішку мені!"

— "Бог з вами! яка-ж тут насмішка! та Павло й не був на болоті, як косили; там заводив гуменний: а сей чоловік новий, може й помилився."

— "Дарма! дарма!" заговорив Хмара, дивлячись у низ. "Се я тільки так для порядку сказав, а то хіба стоїть говорити про два покоси осоки... цур їй!"

Панночки и Джур устали и пішли у сад, а Семен зостався, ёго дуже інтересовав Хмара.

— "Не можна так говорить," сказала Жучиха, "що два покоси байдуже; чужого не треба займать.. Я звелю ті два покоси згребти и одвезти до вас у двір."

— "Храни вас Боже! за що се ви мені и жінці хочете таку обиду заподіять!"

— "Яка-ж тут обида! ваше добро... нам ёго не треба. Спаси-Біг вже й за те, що не сердитесь за те, що вкосились."

— "Ні! ні! ні за що!. як се можна!" говорив Хмара. "Нехай лучше та осока згниє."

— "На що їй гнити? в хазяйстві згодиться, зима усе перебере."

— "Ні, ні!" твердив Хмара. "Хиба у мене тільки й сіна, що та осока, хиба я з неї заубожію! та коли б я знав, що ви... я б з роду з віку й не сказав про се. Я думав, що се Павло Миронович мені на напасть робить... А коли бачу, що ні, так Бог з нею, з тією осокою; нехай вона прахом піде! — Коли ви пришлете її до мене, я велю запалить її."

— "Крий Боже! на що палить... Ну, коли так — возьміть за її гроші."

— "Не возьму."

— "Так як же се воно буде?"

— "Помиримось як не будь."

На сім слові підойшов до ґанку отаман Жуківський Павло Миронович.

— "Добрий день!" сказав він, уклонившись.

— "Здоров будь, Павле! на що отсе наші косарі вкосились?" спитала Жучиха.

— "Де?"

— "Як де? на болоті: перекосили межу Івана Радіоновича."

— "Бог з вами, пані! И не думали! то Иван Радіонович не знає свої межі."

— "Хто?! я!... не знаю свої межі?"

— "А вже ж не знаєте: я її знаю 20 літ; а ви її знаєте тиждень без місяця. З-роду вона йде так, як и тепер покосили: од великої верби на сім березі цоб на верболіз, а з-відсіль прямо на суху вільху... От-як... Вам, пане! хтось підцковав, а ви й повірили, що ми вкосились."

— "Нехай и так," сказав Хмара, застаючись ні в сих ні в тих.

Семен глянув на Павла, а Павло не втерпів, щоб не сказати:

— "Еге!... то-то! даремно тільки турбуєте й себе й нас."

— "Ну добре, добре, йди вже до свого діла," сказала Жучиха и перевела розмову з Хмарою на инче.

Через кілька хвилин Хмара знов сказав: "Єсть у мене велика просьба до вас, Олено Василівно!"

— "Кажіть, яка?"

— "Ви знаєте, що нас межують?"

— "Як не знать! восьме літо межують, аж обридло."

— "Навесні звели на плян мій хутір и ваші кринки."

— "Чула й про се! нехай ёму аби що, тому межованю: я

отсе рада радісенька, що син приїхав; нехай як хоче, так и межується, а я й руками й ногами од того межованя."

— "Чого так?" спитав Хмара.

— "Чудно якось вони межують: не розберу я, чи воно так треба по закону, чи вони шахрюють..."

— "Крий Боже! ніякого шахрованя нема, усе як слід по закону; та и не можна шахровать, межують не в канцелярії, а вочевидь, при усіх."

— "Може й так: та все таки чудно виходить: он у землеміра Вашлапского було десять упругів пісчуги, а одмежовали ёму десять десятин самого гарного лугу."

— "В законі нема міри на упруги, видно так слідовало"... Помовчавши трохи, Хмара сказав. "Не знаю, чи говорив вам Павло Миронович; що моя земля врізалась клином у вашу, а Павло Миронович узяв тай показав той клинок вашим; я об'явив землемірові спор."

— "Чула, чула... Павло каже, що той клинок з-покон-віку наш."

— "Неправду він говорить: от у мене документи єсть: чи не зволите прочитать?"

— "Подивись ти, Сеню! бо я в документах мало тямкую."

Хмара витяг з бокової кишені товстий пакет, достав з ёго пожовклий лист гербового паперу пописаний рижим чорнилом и подав Семену. Семен перечитав и всміхнувся.

— "А що?" спитав Хмара.

"Се не документ."

— "Як не документ, а щож се таке?"

"Се партикулярний спис", одповів Жук.

— "Еге!.. спис!.. а подивіться, хто ёго підписав!" и Хмара ткнув пучкою на те місце, де було написано: "повітовий маршал Кисіль."

"Все одно! я кажу, що се не юридичний законний документ. Але тривайте: великий той клинок?"

— "Пів упруга; на ёму манячать 17 дубків... Хиба стоїть про се спорить?"

— "Стоїть," сказала Жучиха; "тут міра дарма: чи упруг, чи два, чи сто — все одно: чужого не бери, свого не теряй. Коли той клинок не наш, Бог з ним; а коли наш, я не відступлюсь од ёго. Зберім ми старих людей, тай розпитаємо: чия то земля? Як люде скажуть, так нехай воно й буде."

— "На що ж людей питать, коди у мене документ є?"

— "Живі свідки лучше знають."

— "По закону сего не можна: закон заборонив питать свідків про такі справи, де єсть документи."

"Здається такого закону нема," вмішався Семен.

— "Як нема! я на законах зуби приїв; на память їх знаю."

"Може, але такого закона я не читав."

Хмара знов поліз до кишені и витяг невеличку книжочку, розвернув її и, показуючи Семенові, сказав: "а прочитайте отсе, паничу."

"Виходить моя правда," одповів Семен, прочитавши; "тут річ иде про документи затверджені законним урядом; а хиба ваш спис — такий документ?"

Хмара скривився и замовк.

— "Ви не ремствуйте на мене, Иване Радіонович," сказала Жучиха, "я вашого не хочу; нехай нас люде розведуть."

— "Гм... нехай розводять... Я думав, що такий людині, як ви, соромно буде позиваться; лучше, думаю, по сусідски переговорить..."

— "Який ж тут сором позиваться за своє! то й чого нам лізти в суд: людей спитаймо, от и у се!"

— "По моєму: нам краще б помириться."

"Як же мириться, коли ми й не сварились.. Підождім," сказав Жук, "покіль приїде межова комісія, тогді зберемо третчиків, нехай вони розсудять."

— "Гм! дощ за шию не йде," озвався нехотя Хмара; "підождемо. — Одне я у вас загомонівся, пора й до двора... Прощайте!"

Хмара поїхав до дому, а Жучиха з Семеном пішли на плянтації подивиться, як пасинкують тютюн.

Тим часом у саду між Джуром и панночками велась инча бесіда. Джур завів річ про еманципацию женщин. Соня з увагою слухала ёго и горяче спорилась, коли в чім погляд її не сходився з поглядом Джура. Рися не

довго слухала ту бесіду: молодій дитині літа більш тягли її до квіток, ніж до вченої бесіди. Рися нарвала пучок квіток, піднесла його під самий ніс Джурові и спитала: "гарно пахнуть?"

— "Дуже гарно!"

— "Нате ж вам їх та нюхайте," и перекрутившись на одній ніжці, Риси хотіла знов побігти, але очі її стрілись з строгим поглядом Німкені; вона зупинилась.

— "Сядьте з нами," сказав Джур.

— "Не хочу, я не люблю сидіть, ходім лучше по саду; ходім!" дзвонила своїм срібним голосом Рися.

— "И, чого б я ходила та пеклась на сонці!" сказала Німкеня.

— "Ви сидіть собі в холодочку, а ми походимо," сказав Джур и піднявся з лавки.

Німкиня пішла назирцем за ними. Не то щоб вона стерегла панночок, але їй здавалось чудним, щоб молоді дівчата гуляли без неї з чужим паробком, котрого учора тільки побачили в-перше.

— "Отсе ми идемо наче в процессії," сказала Рися и підбігши до орелі скочила на неї и стала гойдатся.

— "Бачте, яка у нас на хуторі простота," заговорила підійшовши до орелі Німкиня и подивилась на Джура. "Городянка б так не зробила," додала вона, вказуючи на Рисю.

— "Тепер и по городах починається простота," одповів Джур.

— "Наша Рися, здається, и для села вже дуже проста; правда, молода; хоч їй и 16-е літо, але душа у неї наче у десятилітньої дівчини."

— "Воно й краще так... зостаріться ще поспіє," сказав Джур и глянув на Рисю. У білому кисейному платті, з довгою косою, з завітчаною головою гойдалась вона на орелі и справді походила на щось таке дитинне, чисте, невинне. Здавалось, що в тих дугах, котрі вона проводила орелею, витала у повітрі сама невинність, сама небесна чистота, та душа ангела, котру люблять малювати поети и художники...

— "Ох! молодість, молодість!" сказала зітхнувши Німкіня: "не знаєш ти ні журби ні клопоту; не вважаєш ти на те, що завтра буде; живеш ти тим, що маєш сьогодні..."

А Джур все не звертав очей з Риси.

— "Чи ти ще довго будеш гойдатись, Рисю?" спитала

Соня.

— "Покіль захочу, — а що?"

— "Ми підемо."

— "Ідіть, мені байдуже, я й сама до дому втраплю, не заблуджу," и з уст її посипався звінкий голосний регіт. Так не регочуть ні городянки, ні вишколені "приличіями" діти аристократів.

Втомилась Рися и злізла з орелі. Усі пішли по саду. Джур замислився.

— "Ви за кордон поїдете?" спитала Соня.

— "Хотів би, та не знаю, чи буде з чим, грошей треба."

— "В які землі поїдете?"

— "Мабуть в Німечину: до Відня, Праги, Липска, може заверну до Цюриха."

— "Вернувшись катедру візьмете?"

— "Ні."

— "Чому?"

— "У професора увесь час йде на теорію, на лекції. Теорія сама по собі усяди нічого не стоїть, а в медицині більш усього потрібна, як для науки так для життя, практика. Правда, в університеті єсть клініка, але в клініці нашій небагато напрактикуєш."

— "Хіба професорові вже не можна приватно практикувати?"

— "Можна, и практикують, та не слід. Удариться професор в практику — и так полюбить гроші, що у ёго не буде вже й часу йти за наукою. Поведе він свої лекції, спустивши рукава, аби-як; як торік, и позаторік, так и сёгодні и завтра. Коли ж я вольний лікар — мене ніщо й ніхто ні до чого не приневолює; лічу по охоті; пильную за наукою; нові теорії вводжу в практику; з практики обновляю теорію и таким побитом и в науку и в житє вкладаю більш користи ніж —професор."

Соні здалось, що в речі Джура оддається якась фальшива нота: але вона не зьуміла знайти тієї ноти, и щоб самій не сфальшовать — замовкла.

— "Ой як жарко! дивіться: так піт и ллє... От би тепер викупаться," сказала Рися.

— "Господь з вами!" скрикнув Джур. "Хиба вам жить остило!"

— "А що?"

— "А те, що скупавшись тепер, як раз придбаєте горячку, або ревматизм."

— "Ви лікар — так вилічите."

— "Не завжди и лікар поможе... По моєму — нуте, краще до хати."

— "Заспівай, Соню!" сказала Рися, прийшовши в хату.

— "Співай ти, я не хочу."

Джур принявся просить Рисю заспівать. Рися сіла до рояли, ударила по клавишам и заспівала: "в кінці греблі — шумлять верби, що я насадила."

Джур подяковав їй и спитав; чи не співає вона великоруских пісень?

— "Співаю," одповіла Рися "та тепер вже ніяких не хочу; жарко, попросіть Соню."

Соня порилась у нотах и заспівала "Ах! морозъ морозецъ! молодець ты русскій."

— "Тепер ваша черга!" пристала Рися до Джура: "співайте."

Джур одмагавса, а далі спитав:

— "Якої ж вам?"

— "Якої знаєте... А то, ні!.. тривайте: я співала українську, Соня великоруску, а ви циганську..."

Усі зареготали, а Німкіня трохи почервоніла.

— "Хиба я циган?" спитав сміючись Джур.

— "Так що, що не циган! аж и Соня не великороссиянка, а співала великоруску пісню."

Джур заспівав дуже добре Мицкевичевого "Воєводу."

Прийшов час обідати. За обідом Рися усе жартувала, усіх смішила.

Пообідавши Жучиха пішла спочить, а Семен, узявши під руку Соню и вийшовши в сад, спитав у неї:

"Як тобі сподобався Джур?"

Соня здвигнула плечима, глянула на Семена и сказала:

— "Ніяк... здається, чоловік розумний."

"Тай годі?"

— "А то ще чого тобі треба?"

"Я хотів би, щоб ти до ёго придивилась добре; ти умієш розгадувать людей."

— "Куди тобі!... На що се тобі?"

"Треба!"

— "Та на що? скажи!"

"Моє діло..."

Соня ще пильнійш глянула на Семена и спитала: "чи не сватать думаєш?" А в серці у неї ніби щось кольнуло: вона визволила свою руку з Семенової руки.

"Ні! ні!" одповів Жук... "єй Богу ні! се мені и в думку не приходило."

Вони порівнялись з черешнею, під котрою сиділи Джур, Рися и Німкиня и іли з дерева ягоди. Соня и Семен и собі сіли до гурту. Як ось на доріжці од будинку показалась молодиця уся в чорному, наче черниця.

— "Се удова, дякониха з Куликів; чого се вона йде сюди?" сказала Соня.

Дякониха усім поклонилаь, поздоровила Жука з приїздом и сказала:

— "Я до вас: не во гнів вам, Семен Иванович! Поможіть, будьте ласкаві! у мене хлопець не здужає, а я чула, що ви привезли лікаря."

"Та от-же вам й лікар," одповів Жук дяконисі, указуючи на Джура "просіть ёго." Дякониха стала кланяться Джурові.

— "Чим не здужає ваш хлопець?" спитав Джур Дякониху.

— "Бог ёго святий знає: люде кажуть, що крикливці напали, а сама я не знаю, що воно за недуг. Кричить дитина, як не перерветься; вже я й ворожку звала, и виливала вона и зривала,— не допомгло... Возила я и в Иржавець, там и акафист правила и оливи давала з лампадки, що перед Бого-матерю горить, — ні що не допомгло."

— "Великий ваш син?"

— "Семий год."

— "Що ж болить у ёго?"

— "Не знаю сего! кричить усе, та кричить, та за живіт

береться."

— "Далеко ви живете?"

— "Ні отут зараз за греблею."

— "Добре! ходім."

На полу у дяконишиній хаті сиділо хлопя в одній сорочці, замурзане, не вмите и не своїм голосом кричало: "ой живіт болить! ой! ой!" Джур обдивив дитину, узяв пульс, подержав голову, постукав у живіт, у груди и спитав дякониху:

— "Чи не давали ви ёму цитвару?"

— "Ні!"

— "А є він у вас?"

— "Нема, не знаю, чи є у кого и на селі."

Послали до попа — и там нема цитвару.

Джур достав того насія у Жучихи, одніс до дяконихи и дав пораду, як поїть цитваром хлопця.

На другий день дитина перестала кричати, узялась за їжу и виводила. Дякониха прийшла подякувати Джура и сказала:

— "Правду люде казали, що на хлопця щось наслано: як стали виходити з його клубками черви, — то крий Боже!.. Я знаю и хто се заподіяв... се стара дячиха так удружила мені."

"Бач, яка темнота!" говорив Жук Джурові: "Коли дякониха вірить, що на її сина наслано глистів, так що ж говорить про простий сільський люд!.."

— "Лучше скажи, що говорить про земство, котре не додумається, щоб у кожній волости був лікар..."

V.

Час ишов; Джур жив у Жука: що-дня молодіж їздила або ходила, чи в ліс, чи до женців, або вязальників; гуляла, співала, грала, читала, спорилась про прочитане... усім було весело! Здавалось, що, дивлячись на веселу молодіж, и стара Жучиха молоділа.

Раз якось винявся такий день, що з самого ранку й до пізнєго вечера йшов дощ: калюжі понабігали чималі; про роботу у полі й думати не можна було; навіть без пильної потреби ніхто й з хати не виходив. Прийшлось и нашій молодіж просидіти цілий день дома. Стара Жучиха найшла собі якесь хатнє діло и вешталась з однієї кімнати у другу: в одній кімнаті вона знайшла, що біля образа павук заложив собі оселю; позвала служанку Мартусю, показала їй пучкою на павутину и веліла зняти; у другій кімнаті Олена Василівна доглядалась, що в кутках на долівці пилу багато і знов показувала Мартусі.

— "Мартусю!" говорила вона, "ось подивись, що отсе таке."

— "Де? що-ж там таке?" питає Мартуся.

— "Хиба не бачиш! он — у куточку за грубою... дивись!.. мабуть гречку будемо сіять..."

Мартуся почервоніє, швидче замете пил и скаже: "и де воно береться!.. сьогодні своїми руками усюди повитирала..."

Німkinя з Сонею сіли за п'яльця и щось вишивали; Джур з Жуком грали у шахи; а Рися сіла було грать щось на рояли, але, взявши кілька акордів, побачила цуценя, свого любимого "Качана", покинула рояль и стала пустовать з Качаном: бігала по салі, дражнила цуценя, а воно, бігаючи у слід її, гавкало. Далі, наче стріла, підскочила Рися до столика, на котрому стояли шахи, и перемішала на кону усі фігури.

"Що се ти робиш! Рисю!.." скрикнув Жук; а Джур мовчки підвів голову, глянув на Рисю, здвигнув плечем и тільки всміхнувся.

"Бач, що вона заподіяла!.. яка важна гра була у мене; от-от дав би мата, а вона узяла, та й попсовала! бач!.." ворчав Жук.

— "Велике діло попсовала!.. начнете и в друге," шутковала Рися. "Єй же Богу не витерпіла: нудно стало дивиться на вас, як ви обидва уперлись лобами у шахи и замислились, мов про що путнє думаєте."

— "Не твоє діло," одповів трохи з серцем Жук.

— "Та годі, годі, не гуди, не сердься... А ви не сердитесь?" спитала вона Джура.

- "Ні! за що тут сердиться?.."

— "От — який ви добрий, не такий, як той Жук... он як гуде: аж губи обвисли."

"Ганна Ивановна," обізвався Семен до Німкині, "візьміть відсіль Рисю та посадить її за п'яльця або за книжку."

— "Так би то й посадить!.. отсе-б то я так и послухаю, коли не захочу!.. як раз на таку й напав!" одповіла Рися почервонівши и стала против вікна. Для неї показалось неприємним, що Семен вважає її наче малу дитину, котру ґувернантка може посадити "за книжку". Одначе Рися не хотіла, щоб Джур примітив, що слова Семена образили її. Трохи згодя, дивлячись у вікно, Рися сказала: "Господи! коли отсей дощ перестане... наскучив він мені; не можна через ёго й з хати вийти... сиди наче в келії черниці."

— "Ви б заспівали," озвався до неї Джур.

— "Не хочу!.. я під дощ не люблю співать." И з сим словом Рися пішла у другу кімнату, сіла собі у куточку и стала читать.

"Давай дальше грать," сказав Семен Джурові.

— "Не хочу, обридло," одповів Джур и заходив по салі. Жук закусив чогось губу и мовчки сів до рояли; а Джур, пройшовши кілька разів по салі, повернув у ту кімнату, де сиділа Рися.

— "Що се ви читаєте?" спитав він у неї; и заглянувши у книжку, додав: "невідь що! нісенітницю!"

Рися заіскрилась и спитала: "Чого се так, що нісенітниця?"

— "Того, що у нас нікому ще йти у ті університети, про котрі ви читаєте. Учора позаводили дівочі ґімназії, а сьогодні давай вже ім університет!"

— "По вашому-ж як? зовсім не треба університета за для женщин, чи як?" спитала Рися Джура, пускаючи и докір и иронію.

— "Я сего не кажу: я говорю, що ще рано заводить університет; а чи треба, чи не треба ёго у наших часі, про се треба спитать самих женщин; нехай вони скажуть."

— "Вони й говорять, що треба, и треба..." задзвеніла з жаром Рися.

— "А. кілька їх говорить?"

— "Повинно, що не одна."

— "Коди їх багацько, коли ім справді треба університета, нехай зложуться, зберуть гроші й заведуть..."

Рися не втерпіла, скочила з свого місця и строго спитала Джура: "ви шуткуєте, чи правду говорите?"

— "Чисту правду... та, здається, ви сердитесь, Орино Йвановно!"

— "Не можна й не сердиться, коди чуєш, як розумний чоловік, чоловік освічений, чоловік котрий видає з себе ліберала, стане верзти отаке, як ви..."

— "Еге!.. годі! годі! бачте, ви починаєте вже лаять мене..." перебив Рисю Джура. Їму бажалось, як кажуть, вивідать у неї ума и не хтів, щоб вона сердилась на ёго; а найбільш не хотів він, щоб Рися вважала ёго за консерватора.

— "Лаяться я й не думаю," одповіла Рися, "а справді чудно якось слухать те, що ви говорили!.. Я вам: "отче наш", а ви мені "од лукавого." Хиба таки ви справді щиро говорили?... Хибаж таки ваші університети заведені на приватні, на зібрані гроші? хиба вони орудуються коштом приватним, а не государственним? Отсе вам раз! а друге ось що: як по вашому зробить тогді, коли вчиться в університеті показалася хіть у

таких тільки дівчат, котрі убогі, не мають спроміжності; з чого ж вони зберуть таку велику сумму, якої треба на те, щоб завести університет?"

— "Нехай дають, хто що може!"

— "Але кому вони давати муть? хто від них приймати ме? Чудно, тай годі!.. Та я й не вірю, щоб ви такі неподібні речі вели од щирого серця... се ви туман пускаєте, дражните мене."

— "Ні!" сказав Джур: "та тривайте, ще ось що: я почав з того, що хто піде в той університет?.. питаю вас: ви пішли б?"

— "Отак ви и всі!.. гукаєте про-Біг: "давайте нам університет!" — а нехай завтра дадуть вам ёго — то й стояти муть порожніми аудиторії: бо одна скаже: я й рада б, так спроміжності не маю; друга заговорить, що вона не приготовлена; трейтя..."

— "Годі! годі!" перебила Джура Рися. "Знаю, що дальше: "пята, шоста, сема и т. д." Так ви усі еманципатори,.. у вас одна річ, "роля женщины призначена їй самим її полом..."

"Постійте! пустіть и моє слово до гурту," озвався Жук, стоячи на порозі и вслухавшись в спір сестри з Джуром. "На ниві життя справді роля женщины обведена самою природою; єсть такі справи, до котрих женщина не може належати по своїй фізичній природі, на пр. солдатчина; але ж и з сего не виходить того, щоб женщина мусіла потребовать меншої освіти ніж мужчина! Чому женщина не може бути лікарем, учителем, судею, профессором и т. д.? Мені здається, що самий пол приневолює до того, щоб женщина була просвічена не менш як й мужчина, бо женщины перша природна роля — єсть роля матери; значить — роля найважніша в громадянському житті: роля воспитальниці!.. які будуть няньки, такі й діти... Я стою за те, що у чоловічестві усе лихо залежало, залежить й залежати ме ще довго од

женської темноти!. Яким духом напоєна мати, таким вона напоїть и своїх дітей..."

— "Одначе наші нені," вмішався Джур, "були напоєні духом крѣпацтва, неволі, а не напоїли нас тим духом..."

"Бо прийшов свій час, прийшла своя година, прийшла смерть крѣпацтва; але скільки-ж віків народ терпів неволю, скільки віків чекали ми сего часу!.. Отже коли-б жєнщини, коли-б матери були освічені, напоєні духом волі, не проходили-б цілі столітя, покіль знеслось рабство!.. Рабині родять рабів! се така аксіома як и те, що на вербі не ростуть грушки..."

— "Чом же сієї аксіоми не засвоїли собі жєнщини?" спитав Джур.

"Гм! чому не засвоїли... Сидячи з звязаними ногами не побіжиш! Сидячи у духовній тюрмі — відкіль би вони освітились промінем розвою и науки..."

"Отже," перебила Рися, "люде теперечки мізкують, щоб випустить нас из тюрми, а пан Джур каже, що не треба..."

— "Я сего не кажу: я кажу, що ще рано заводить університет, бо нікому буде у ёму вчиться..."

— "Рано хіба через те, що нікому буде вчить," сказав Жук.

— "Як нікому? хіба у Києві, у Харкові, у Одессі нема професорів?" спитав з дивовижею Джур.

"Як нема! єсть! але з тієї професури, може, чи знайдеш и двох таких, котрі годились би професоровати у жєнському університеті. Наша професура — се стара каліч, напоєна таким духом, котрий своєю вонею вбиває молоді організми. Нове вино — треба лить в нові судини... В

університеті молодіж повинна не тільки освічатися наукою, але й розвиватися духом... Головнійша підвалина університетської освіти дух... А ти скажи мені, Антоне! поправді: яким духом напоєні наші професори? духом користи, еґоїзму, бюрократизму..."

— "Не всі-ж, єсть між ними люде и з инчим духом," одповів Джур.

"Один або два, — се не багато: а останні — загалом еґоїсти, котрі давно кинули науку, давно ведуть своє професорське діло аби як, формально, а головна річ — котра заложена на акциях, обліґациях, на легкій наживі без праці... Ну, коли таким духом наповать и освічать жєнщину в університеті, так лучше нехай вона буде не освічена..."

Усі отсі рєчи Соня слухала з другої хати и не вмішувалась в спір. Останні слова Семена підвели и її, и вона вийшовши у ту кімнату, де спорились, спитала Жука:

— "Ну, Сеню! скажи-ж, чи не на одно ви обидва бєте: п. Джур говорить, що заводить жєнські університети рано через те, що нікому в їх учитьсє; а ти кажєш, що рано їх заводити через те, що нікому в їх учить! виходить и по твоєму й по єго одно: університетів не треба..."

"Не нетреба, — а рано! то не все одно," сказав Жук.

— "Коли університет для нашої освіти діло добре, так и не рано; бо що добре, те не буває рано," вставила своє слово Рися.

И знов між мододіжю на сю-ж таки саму тему завязалась горяча спірка. Соня, котру Джур вважав яко холодну, не енерґічну, розжеврїлась більш усіх. И довго довго вони спорили. Зі спору про освіту перейшли на спір, на яких основах повинна вєстись дівоча просвіта: чи на космополітичних, як доказував Джур, чи на національних, як доказував Жук....

У вечері тогож дня Джур сів з Рисею грати у шахи. Погляд ёго більш літав над головою Риси; на шахи він трохи що не зовсім не дивився и робив великі помилки в ходах. Рися поправляла ёго, сміялась и раділа, що обігрувала ёго... Одна шашка якось впала зі стола на долівку: и Джур и Рися кинулись разом піднімати її; голови їх зустрілись и волосє Рисиної коси торкнулось об Джурову щоку... Джур загорівся, наче хто приском на ёго сипнув...

— "Ось-ось! єсть! знайшла," сказала Рися, сіла и опустила свої очі на стіл: а на лиці у неї показався якийсь незвичайний румянець... Обоє мовчали и мовчки переставляли шахи з однієї ходи на другу... У салі почувся аккорд и Жук заспівав: "Колиб мені крила, крила соколині." —

— "Ви знов програли," сказала Рися Джурові: але сказала вже не радіючи, як перше; наче нова виграна зовсім не втішала її; сказала якось ліниво, наче по приказу, наче тільки для того, щоб щось сказати. В голосі її чутно було якусь замисливість, мов вона зовсім не про шахи мислила, мов у неї у мислях витало щось инче, чого вона або не хотіла, або не вміла, а може й не посміла виразити. —

— "Програв!" одповів Джур и глянув на Рису, силкуючись піймати її погляд.

— "Може ще раз заграємо?" спитав Джур.

— "Ні! не хочу, годі!" одповіда Рися, бистро схопилась зі свого місця и бистро пішла у свою хату. Зачинивши за собою двері, Рися налила повну миску холодної води й стала вмиваться; алеж жар не то що не спадав з лица, а навіть становився ще більшим; серце у Риси застукало у грудях так якось чудно, так невидко, як ніколи у неї не стукало!.. Инстинктивно Рися приложила руку до серця, ніби сподівалась, що придержить ёго, не дасть ёму так битися. — "Боже мій! що отсе діється зо мною!" подумала Рися. "Ляжу, полежу трошки; може перейде." И лягла вона в постіль... Не допомгло. — "Ні, тут ще жарчій! одчиню вікно!" Рися одчинила вікно, сіла

біля ёго и задивилась на дощ, на бульбашки в калюжах. — Дивилась вона, але здається нічого не бачила, вона все силковалась розібрать, що діється з нею? то їй здавалось, що у неї голова горяча, що вся кров кинулась у голову, и вона обома руками хваталась за виски; то в грудях щось давило; то ніби усю її кидало в жар....

— "Чи не позвать би матусю? чи не порадиться-б з нею?" думала Рися; "або може з Джуром?.. він же лікар?.. Ні! ні! не треба! я здорова, зовсім здорова!" И вона вставала, йшла до дверей, щоб пійти у салю; але їй знов здавалось, що голова у неї горить, що в очах якось мутно, и вона знов верталась, сідала біля вікна и знов дивилась на хмари, на дощ, на бульбашки...

Прийшли звать до вечери, Рися не пішла, сказавши, що їсти вона не хоче и що в неї голова болить.

Прийшовши спать, Соня застала Рисю біля вікна, "Ти не здужаєш, Рисю?" спитала Соня.

— "Ні, я здорова, голова трохи болить."

— "Чом же ти не ляжеш? та ще й сидиш біля одчиненого вікна, а на дворі сиро, дощ."

— "Дарма! я не боюсь... свіже повітре освіжає голову... Подивись, Соню, яка славна картина: я поставила на тім вікні лямпу, од неї як раз одсвічує на калюжу и видно, як бульбашки грають." Рися сподівалась сими словами одвести річ од себе и звернуть сестрині уваги на природу.

— "Може й гарна картина, одповіла Соня, та час вже спати, очи злипаються. Будемо ложиться."

Довго Рисі не спалось, довго вона переверталась з одного боку на другий, довго у неї горіло лице, довго стукало серце: але натура взяла своє, сон изнеміг її и перед світом вона заснула.

И снівсья тієї ночі чудний сон Рисі! Приснилось їй, ніби вона ходить в якімсь зеленім лузі, усіяному квітками, а на тих квітках цілі рої бджіл, метеликів, а зверху, над її головою, літають три голуби. Звідкіль не взявся шуліка и кинувся на голубів; голуби од ёго, та прожогом до Рисі и сіли до неї на плечи... Як ось знов несподівано з-за осоки вийшов стрілець и йде прямо до Рисі, вона звернула в бік; він прицілився на неї, вона скрикнула, впала на землю й прокинулась... Чи звела очі чи ні, знов сниться, що вона живе у якімсь великім городі; у хорошому прехорошому будинку; в тім будинку паркеті, бронза, розкішна мебелъ, тропічні квітки и рослини. Знає Рися, що усе те добро її власність, але її якось верне од тієї роскоші; бронза якось давить їй груди, квітки и рослини стягують її душу; тяжко їй! той світлий будинок здається їй тюрмою; рветься вона з ёго!.. от-от би полетіла вона у свою любу, у свою веселу Жуківку, та ба! до яких дверей не кинеться — не можна вийти; усі двері — позамикані!.. Кинулась би з вікна на улицу — високо, страшно, щоб не вбиться. Стала вона кричать, стукать у двері, у вікна!.. Задзвенів у дверях ключ и вийшов Джур, а за ним тиск Жидів. Стала Рися просить Джура, щоб він її ослобонив, визволив з тієї неволі, а Джур всміхається, та велить Жидам висипать з торбинок золото. Рися кинулась до дверей, Джур за нею, піймав її, уняв на руки и знов вніс її в будинок и знов замкнув двері, знов осталась вона самотою... Не стерпіла вона більш: одчинила вікно и вискочила на улицу. Падаючи вона вдарилась об камінь и дуже забила голову!.. кров побігла ціркою... Рися проснулась... голова у неї боліла — Соня ще спала. Рися тихесенько встала, одяглась и вийшла у сад. Після учорашнього дощу в саду було ще мокро, гулять не можна було: Рися сіла на ґанку и замислилась. Хто її зна, про що вона мислила, тільки груди її примітно колихались наче хвиля и часом вилітало з їх довге — важке зітханє. Довго так сиділа Рися и просиділа-б може цілий день, як ось вийшла на ґанок Жучиха й поздоровившись з Рисею спитала її:

— "Що се, серденько, з тобою? чого се ти так рано піднялась?.. Та яка бліда, лице наче не твоє!.. Господи! ти мабуть не здужаєш, Рисю!"

— "Ні, матусю! ні, серденько! Не турбуйтеся, я здорова, трохи голова боліла, погано спала и снилось таке невідь що..."

— "Що ж тобі снилося?"

Рися розказала матери свій сон.

— "Куди ніч — туди й сон!" одповіла стара. "Мало що иногді приверзеться. Не все те переймать, що на воді пливе... Цур ёму!.. Не гарно, що ти у ранці в сиру годину сидиш на дворі, застудиш голову..."

>і ^

- "Е, ні, матусю!" сказала Рися, силкуючись говорити, веселим голосом.

— "Ну, ходімо ж до чаю."

Мабуть и справді Рися була дуже бліда, бо, як показалась вона у салі, усі разом спитали її: чи здорова вона? Джур попробовав у неї пульс и зробив таку ґримасу, яку уміють робити тільки лікарі в той час, як не знають, що сказати.

А Рися зачервоніла, вихопила швидче свою руку з Джурової руки и швидче сіла до столу, так щоб самовар закривав од неї Джура.

— "Пульс у вас ненормальний! у вас невеличкий жар," сказав Джур.

— "Байдуже!" одповіла Рися, "минеться."

"Чи не пропасниця у неї?"спитала Жучиха Джура.

— "Не похоже," одповів той.

— "Кажу ж вам, матусю, що я не виспалась, того й бліда."

— "Може й справді од того," сказав Джур. "И я сю ніч негарно спав. — Устав ще сонце не сходило, пішов, викупав ся и набрів на вельми печальну сцену, та отсе й думаю позвать усіх вас, панове, на заемогу мені, а особливо панночок; чи поможете?"

— "Що там таке? говоріть!" сказали в один голос и Семен и ёго сестри.

— "Викупавшись, бачте, забажалось мені курить," став говорить Джур. "Хвать до кишени, сірників нема. Заходжу я в першу хату по дорозі, щоб добуть огню. Входжу, дивлюсь: в хаті нікого й нічого нема. 'Здорові були!' гукнув я, думаючи: чи нема кого на печи. И не помилився! 'Доброго здоровля!.. а хто там такий, чого треба?' озвався жіночий голос з печи. — 'Чи нема,' кажу, 'у вас огню? дайте, будьте ласкаві!'— 'Де у мене той огонь узявся! у мене й хата пятий день не топлена,' одказано мені з печи. — 'Може кресало у вас є?' питаю.— 'Кресало є, ось осьде на комині, коди треба, возміть, викрешіть собі; та хиба самі сюди злізьте й возміть, бо я не здужаю.' Я зліз на припечок. Дивлюсь: лежить на печи стара баба и стогне. 'Що се ви, бабусю, нездужаєте? що у вас болить?' — 'Ох, не питайте! бодай би ёго й не говорить!.. не вам кажучи, паничу чи пане... не знаю, як вас величать!.. виразка у мене на нозі... Тіпала я коноплі, та якось койстрицею й сколола п'ятку, а вона й прикинулася; та отсе, не вам кажучи, и болить и болить, и гниє и гниє!.. Ох-ох-ох!..' — 'Давно-ж се сталося у вас?' — 'Давненько вже! шостий тиждень минає!.. Мабуть Господь та свята Пятнонька покарали мене за те, що в десятю п'ятницю не пішла до церкви.' — 'А покажіть мені вашу ногу!' — 'На що вам воно здалось! там таке діється, що крий Боже!.. дике мясо поросло.' — 'Покажіть, бабусю; я лікар, може заеможу чим.' — 'Ой, де вже вам!

один Бог допоможе мені, як простянусь на лаві! Шкода, пане, й не дивіться.' — То сьак, то так ублагав я бабу, щоб показала ногу. Як розв'язала вона товсту ганчірку обмотану округ ноги, так засмерділо з рани, що й сказати бридко!.. Подивився я: батю мій!.. На п'яті рана в голубині яйце!.. загнилась, не промита, гній аж тече... Питаю баби: чи не гоїла чим? — 'Гоїла,' каже, 'засипала перепаленим галуном, та не допомогло! Я й покинула! Нехай, кажу, що Бог дасть! на все воля Божа! все одно, мені вже й так не довго на сім світі жити!' — Спитав я у неї теплої води, щоб промить рану. — 'Нема', каже, 'теплої, а ось у горщику біля мене стоїть та, що я п'ю.' — 'Хто вас доглядає?' питаю. — 'Хто-ж мене буде доглядати, крім Бога та святих угодників! Нікому! я стара людина, удова, єсть у мене дочка, зросла вже дівка, так вона жне у Батурині за сніп и усе літо там... Не можна!.. землі у нас своєї нема, а треба на зиму припасти хліба, а то з голоду попухнемо... От вона й жне. У неділю, або в свято, навідається до мене, спече мені хлібець, зварить страви, принесе води, та й знов піде до хазяїна, а я тут одна... З сусідньої хати, спаси-Біг! дівчинка забігає до мене що-ранку; подасть мені свіжої водиці, та й піде... от и догляд увесь и за те дякую Творця небесного.' — Я взяв промив бабі ногу, роздивив рану и отсе зараз піду до неї, щоб припекти пекельним камнем... Але сего мало! треба що-дня двичі або тричі промивать, треба чисту перев'язь, а не ганчірку; треба, крім того, доброї страви!.. так от давайте гуртом гоїть!"

— "Давайте! давайте!" скрикнула Соня; "я знаю, яка се удова: се Ольга Сакуниха; то-то її давно не видно, а то було вона нам приносить коли не гриби, так ягоди!"

— "Дивно мені," сказала Жучиха, "що вона занедужавши не послала до мене своєї дочки..."

— "Ніколи все, а може й не посміла," сказала Соня. "Одначе нічого терять часу, ходім зараз до неї"

— "Тепер нема чого ходить до неї нам усім, я один піду," сказав Джур, "а ви однесіть їй чого попоїсти."

"Я піду з тобою," озвався Жук; "бо не знаю, де ся удова живе. Та мені здається, найкраще буде, коли ми заберемо її до себе у двір и тут станемо гоїть."

— "Справді так! у нас же против кухні пуста хата стоїть; добре отсе ти, синку, нагадав; та чи схоче вона перейти до нас?" додала Жучиха.

"Спитаємо!.. ходім!" сказав Жук.

— "Зараз," одповів Джур, "тільки возьму лапісу."

Зробивши що слід біля рани, Джур сказав до недужої: "Ваша рана, бабусю, не так-то швидко загоїться, а доглядать вас як слід нікому, може-б ви перебрались у больницу у город? пані Жучиха дала б коней одвезти вас."

— "Ох! спаси Господи паню Жучиху и пошли и їй и її дітям, чого вона бажає, а в больницу я не поїду..."

— "Чому? там швидче видужаєте."

— "Кажіть, добродію, швидче помру! Хиба я не знаю, не чула про больницы! Ні! ні! ні за що не хочу! лежати му дома, що Бог дасть! Вже хоч й вмру, так у своїй хаті, у своїм селі, а не на чужині..."

"Ну, коли так," озвав ся Жук, "то я перевезу тебе, бабо, до себе у двір; там у нас єсть зайва хата, там ми гуртом будемо доглядати тебе."

Баба подякувала и сказала: "Ні, не хочу, не приходитьсья."

"Чому?" спитав Жук.

— "Люде сміяти муться; скажуть: покинула свою хату, та пішла в старці, лизать панські тарілки; ні, не хочу!.. Дасть Бог, я й дома одужаю; мені дома краще: тут я сама собі господиня."

Даремне Джур и Жук уговорювали бабу; баба стояла на своїм: "не хочу."

Тим часом Соня и Рися принесли бабі попоісти. Недужа з слізьми на очах дякувала їх.

Вернувшись до дому Рися підійшла до Джура и сказала;

— "Велике вам спаси-Біг за вашу заемогу бабі! навчіть мене, чим би я справді стала для неї користою, хоч на час її недугу?"

— "Носіть їй істи, доглядайте її, от и все; треба рану промивати, та се я сам робити му..."

— "Я не думала, що у вас таке добре серце... я..."

— "Що ви? ви вважали, що моє серце покрито товстою корою?"

— "Ні!" одповіла Рися, засоромилась и швидко пішла у другу хату.

До самого обіда Рися не приходила в салю. За обідом вона більш мовчала, за те більш ніж перш вслухувалась в кожне слово Джура...

Смерклось! усі вийшли в сад: з-за густої липової алеї впливав на небу місяць. Вечер був тихий, срібний, молодий! зорі наче всміхались, так як всміхається закохана дівчина до свого судженого.

"Тиха українська ніч!"

Прозрачно небо, звъзды блищать,"

став декламувати Джур з Пушкіна.

"Еге! вже й лікар ударився в поезію!.. Мабуть отакий вечір як сьогодні добре й реалістів," шуткував Жук.

— "Хіба у реалістів вже й серця нема, хіба для реалістів поезія terra incognita, чи що?" спитав Джур.

"Яко живі організми — реалісти не можуть не мати серця, серця — фізичного, серця — просто як того шматка мяса, без котрого чоловік не живе; але серця для поезії реалісти у себе не признають, и саму поезію вважають як щось не то що зайве, а навіть як щось шкідливе для народнього розвитку."

— "Се хто тобі сказав?" спитав Джур трохи з серцем.

"Та все ж, таки, реалісти й сказали," одповів Жук.

— "Може, але я сего не говорив и не скажу; бо навіть и з фізіологічного боку — поезія єсть вираз чувства, а чувство — вираз серця, ergo поезія єсть вираз живого чоловічого органа. Не признавати поезії — значить не признавати духовного життя серця..."

"Гм!" всміхнувся Жук — "признавати... Я знаю, що ви "признаєте" поезію, але чи вважаєте ви з неї яку користь?"

— "Реалісти, котрі не вважають з поезії ні якої користі, мусять бути людьми неосвіченими світом історії..."

Жук знов сказав: "гм!.." и помовчавши трохи спитав Джура: "Чи признаєте ж ви, реалісти, користь з поезії у наш час?"

— "Я признаю," одповів Джур, "але не таку користь, яку поезия мала колись давнійше; бо..."

"Наш вік — вік грошей, вік еґоїзму," перебив ёго Жук.

— "Годі вам спориться," сказала Соня; "справді вечер дуже чудовний. Ну-мо лучше гуртом співать, сама пісня якось проситься з душі" — и не діждавшись одповіди, Соня завела:

"Ой вийду я на шпилечок" —

"Се не гуртова," перебив їй Жук, "ануте разом:

"За Німан иду."

И чотири срібні голоси покотились в срібнім повітрі... Скінчавши пісню, Рися сказала:

— "Як не хороше на дворі, а мене така хіть взяла співать самій, що я піду в салю; тільки прошу вас, панове: не ходіть ніхто в салю; я хочу быть сама; чуєте?"

Рися ввійшла в салю, сіла до роялі и заспівала "пісню невольниці."
Останні пункти пісні:

"Лети моє слово, далеко на небо.

Далеко, далеко, щоб люде не чули"

Рися проспівала так виразно, з такою щирістю, з таким виразом серця, що наче справді слова її летіли "далеко, далеко — на небо", до Бога, щоб там зістаться на вік, щоб відтіль не вертаться, щоб там вмерти.

Джур ввійшов в салю, взяв руку Рисі, стиснув її и промовив:

— "Спаси-Біг! такої пісні; такої співи я ще не чув, ніколи не чув."

— "Справді?" спитала тихо Рися.

— "Вірте, що правду кажу."

— "Хочете, ще заспіваю?"

— "Ні, не співайте... боюсь... часом другої вже так не заспіваєте... Мені жалко стане першої, жалко буде першого впливу... Ні, не треба! не співайте!"

— "Не буду..." одповіла Рися и вийшла на ґанок, а за нею и Джур. Соня сиділа облокотившись на перило. Рися підійшла до неї, нахилилась, обвила її шию обома руками, міцно стиснула и ще міцніш стала її ціловати и в чоло, и в щоки и в вічі.

— "Що се з тобою, Рисю?" спитала Соня.

— "Нічого, нічого, так!.. так!.. Така ти мені в отсю хвилину хороша, прехороша, така приятна, що усе б тебе цілювала и не переставала..."

— "А голова не болить вже у тебе?"

— "Ні, не болить!" и Рися знов обняла и цілювала Соню.

"Та буде вже тобі! бач, як розцілювалась... а мене хочби раз який чмокнула," озвався Семен.

— "Ти не такий хороший, як вона; ти вчора мене розсердив, ну та дарма! — прощаю... мир!.." Рися поцілювала кілька раз брата.

А Джур сидів мовчки и дивився на небо...

VI.

Близилося до другої Пречистої. На дворі запахло осіню. Люде обробились, обжались, скінчили возовицю. На дворах біля клунь стояли гордо, мов князі в золотих шапках, стоги и скирти пашні. В клунях гоготіли ціпи, виготовляючи озиме насінє. Баби порались в городах, вибираючи за суха картоплю и визбируючи біб, фасолю, соняхи и инче. На нивах йшла сійба. На деревах показався де-не-де жовтий лист; гудина на огірках и кавунах почорніла: був вже морозець и придавив її. Усе віщовало кінець літа.

Близився и Джурові час покидати Жуківку.

В Кулики привернула на зимівлю рота піхотинців: тут же призначено бути и баталіонному двору. Вечорами куликівска вулиця стала оглашатись солдацькими піснями. Нераз тихим вечером долітала и в Жуківку московско-солдацька пісня:

"Командир нашъ прилетѣлъ,

Веселиться нам вельѣлъ!

— "Веселитесь ребята,

Веселитесь молодцы!..."

И дивне діло! ся "весела" пісня наводила журбу на всю Жучишину семью! Сама Жучиха, як вчує було, що солдати співають, швидче зачиниться собі в хаті так, щоб до неї не доходив голос пісні. Соня и Рися завсїгди од солдацької пісні становились на якийсь час замисленими и журливими, а Семен солдацькі пісні звав "вічною памятю" по вбитій українській волі!

У купі з солдатами явились у Куликах и чотири репрезентанти воєнної інтелігенції: баталіонний майор Сопун, його ад'ютант прапорщик Оскерка, ротний капітан Іванов и другий прапорщик Маслюковский. Незабавом усі вони познайомились з Жучихою. Треба й нам з ними познакоми́ться. Сопун родом був з сосницького повіту: син незаможного полупанка — як и усі полупанки без освіти, без розвою, з крепацькими думками. Навчившись чому Бог послав у повітовій школі, Іван Гаврилович Сопун записався в якийсь піхотний полк, ходив "усмирять" Венґра, був недалеко и від Севастополя у кримську баталію, виганяв з лісів України и Подоля Ляшків з "золотими грамотами" и за 33 роки "безпороочної служби Богу и царю" дотяг до майорського чину. Вештаючись по світу між людьми усякого стану и читаючи часом де-що, Сопун так натерся, що в бесіді не зразу показувалась його мала просвіта. Однак солдатчина не звернула Сопуна на Великоросса, або на "всероссийского підданка", він зостався Українцем. З природи добре серце Сопуна не закорявило, не зачерствіло и не раз не два щимило його тими болями, котрі щимлять народне серце. Але літа й солдатчина, жите нежонатого, жите в мандрівках, в походах вивітрили з Сопуна енергію: майор наш був зовсім підтоптаний чоловік! И не диво! йому було 52 роки, хоча з лиця, та ще було як підголиться, як підпережеться срібним поясом, причепить шаблюку, обвіситься хрестами та медалями, так видає чоловіка літ 35! Найтруднішим часом для Сопуна був час зараз після їжі: не встиг він встать з-за столу, не встиг перехреститься, як очі в його вже й злипаються, соловіють! так и верне майора до сну; так він и куняє. Через то-то він и не любив у гостях обідать! Примітно ще в Сопуна було те, що він не вмів розказувать коротко, и те, що можна виговорить в двадцять слів, він так розтягне, що стало-б на цілу друковану сторону. Приміром: треба йому розказать, що він бачив, як жид обшахрував селянина: — майор и почне свою річ з того, як він того дня встав, як убрався, як розсердився на свого "деньщика" и т. д., одно слово: розкаже усе те, що було з ним — як до того часу покіль він побачив жида й селянина, так и після того, як він покинув їх!.. В загалі ж сказать, майор був чоловік добрий й чесний, хоча важкий й скучний.

За те адъютант ёго Литвин Оскерка був вже дуже швидкий и веселий; мягкий наче віск и гнучкий — наче шиляга. Знав він, де треба зігнуться, де випрямиться; перед ким задрать кирпу, перед ким одкополить губу, де треба всміхнуться, де промовчати; де бути низше води, тихше трави... За те й любили ёго старші! не любив ёго тільки Сопун, а терпів ёго через те, що ёго прислали ему в адъютанти з полку. Сопун мислив, що Оскерку приставлено надзирачем до ёго. Оскерка був молодий ще паробок, літ може 25 чи й менш, з освітою більшости піхотних прапорщиків. Любив говорити багацько, швидко, видаючи з себе чоловіка освіченого и закидаючи в свою річ французські слова, котрих може й сотні не знав. За те в танцях був верховодом и навряд хто й з кривних "мазурів" оддирав мазура краще Оскерчиного!.. Сопун шутковав, що Оскерко й живе й мислить ногами и що ноги піднесуть ёго високо у гору...

Рязянець Иванов був чоловік жонатий, простий; вийшов з кадетів не довчившись и, як кажуть, тер собі з-тиха лямку, дбаючи тільки про хліб насущний, та про те, щоб солдати ёго роти були добре виправлені, добре знали муштру и величання усіх начальників, починаючи з фельдфебля и кінчаючи ґенералом. Женився він з якоюсь попівною, без жадної освіти, але вона була з себе огрядна и вміла пекти дуже смачні пироги. Дітей у їх не було.

Прапорщик Маслюковский був дуже молодий хлопець, тільки що випущений з Орловської воєнної ґімназії. Маслюковский був сином воєнного священика, родом з під Харкова; але не признавав себе ні до якої нації и говорив, що він "славянин". — "Предок мій був козак Маслюк; утік з України в Московщину и став Маслюков. Син его чи онук перебіг у Польщу и зробився Маслюковским и католиком. Прадід вернувся до православія и поселився в Росії... ну, до якої-ж нації я повинен належать? Певно ні до-якої!.. тільки славянин!" Так говорив Маслюковский. — Та й те треба додати, що Маслюковский не любив розмови ні про політику ні про літературу и вельми мало тямив в їх. За те до панночок — так тягло ёго, наче магнит тягне до себе залізо.

Жучиха хоч и не долюбляла воєнних, але, звичайно, привитала Сопуна и ёго товаришів и запросила їх не забувати її хати и завернуть до неї на Семена "на пиріг и ложку борщу".

В день Семена народився Семен Жук и сей день Жучиха завсїгди святкувала, а того року тим більше через те, що її любий Семенко скінчив університет. —

Семена тогді прийшлося в четвер. У ранці Жучиха з усією сім'єю пішла до церкви, пішов за ними й Джур. Сопун з товаришами завернув також в церкву, прийшло чимало й Куличан. З церкви пан-отець з причтом и Сопун з своїм "штабом" зайшли до Жучихи з поздоровленням. Трохи згодя прибув и знаємий наш Хмара з "супругою". Трохи-по-троху на обід з'їхалось чимало гостей: були й Батуринці и Конотопці и хуторяне. Жучиха кожного гостя витала приязно.

Пообідали. Гості пішли в сад. Сопун сів на лавочці и, сидячи, заснув. Рязанець Иванов, укутавши за обідом трохи не всю фляшку вишнівки, тільки піхтів, сидячи на ґанку, наче той паровик на залізниці. Хмара ходив з картами и заохочував собі товариство до преферансу; а прапорщики, наче метелики, літали між панночками — від одної до другої. Маслюковский більш усіх лип до Рисі, а Оскерка наче стрикоза вертівся коло Соні. —

Підойшов до цієї ґрупи и Джур, и, промовивши кілька слів, став піднимати на глузи Маслюковского. Молодий прапорщик червонів, починав и собі глузувати з Джура, але глузи у ёго виходили або дурницею, або вельми грубими; однак він не кидав бесіди своїй з Рисею. Джур став гніватися и косо дивиться на Маслюковского. Рися не знала, що заподіять и як одв'язатися від прапорщика. Але стара Жучиха виручила її, покликавши до себе... Через кілька хвилин на садовім ґанку стояв великий стіл покритий тонким білим настільником, котрий блищав наче сніг ясного морозного дня. — На столі поставили величезну куву з вареною, а на другім кінці стола самовар. Рися сіла наливати чай, а Олена Василівна примостилась біля куву. Семен, яко господар, зазивав

гостей до столу: "а нуте панове! хто до чаю, хто до варенухи!" говорив він. Усі чоловіки, крім Оскерки, вдалися до варенухи. Пан-отець и Сопун усілися ближше до Жучихи, а Джур присів на тій кінці, де стояв самовар.

— "Гарний отсе напйток!" говорив пан-отець, беручи з рук Жучихи другу чашку варенухи, "та жалко, що він виводиться у нас."

— "Не всюди виводиться," одповів Сопун. "Хто не вдарається в чуженицю, той пє не шампанске, а варенуху." Оскерко посунувся ближше до Сопуна.

— "Тепер навіть виводяться й люде такі, котрі вміють варить варенуху," озвався пан-отець.

— "У мене був деньщик, так от варив варенуху!.. такої варенухи я більш нігде не пив..." говорив, наче з просоня, Сопун. А Оскерко знов посунувся до ёго.

— "Чи чули, панове, новину?" озвався Хмара: "у нас є новий сусід."

— "Хто? хто такий?" запитало разом кілька голосів.

— "Віренко!"

— "Се той, що купив недалеко од вас хутор Сумний-Кут?" спитав пан-отець.

— "Еге! він самий."

"Який се Віренко?" спитав Жук. "Як ёго звуть? я знав одного Віренка, чи не той се?"

— "Віренко Олексій!.. Той, що колись у нас у Конотопі писарчуковав у суді, а тепер — бач, тисячу десятин землі купив..." одповів Хмара.

"Так Олексій Віренко!.. се він и є!.." заговорив радісно Жук. "Я ёго знаю давно... Як же він живе?"

— "Хто ёго зна', як він живе..." одповів Хмара. "Живе якимсь вовком, ні в кого не бував, ні до себе нікого не зове: живе, наче ведмідь у берлозі..."

Давно він приїхав у Сумний-Кут?" спитав Жук.

— "Давненько! зараз після великодних свят," одповів Хмара.

"Жалко, дуже жалко, що я й досі не знав про се, а то я б давно поїхав до ёго..." сказав Жук.

— "Чого ви до ёго поїдете?" запитав Хмара.

"Так! зазнаємиться! Віренко чоловік відомий, чоловік освічений, ёго й література знає..."

— "Я не радив би вам їздить до ёго."

"Чому"? спитав Жук Хмару.

— "Тому, що ви чоловік молодий, а Віренко, знаєте, був на засланю; на ёго, знаєте, як всі дивляться..."

Жук подивився на Хмару тим поглядом, яким дивляться на того, кому не хочуть виректи ту глибоку зневагу, котрої він достоїн, и сказав: "спаси-Біг вам за раду, але для мене вона не потрібна, бо в чім, в чім — а в знаємости я й сам вмію одрізнити чорне від білого."

И повернувшись спиною до Хмари, Жук сказав Джурови: "Антоне! хочеш вареної? Давай за здоров'я того, хто любить кого."

— "Давай!"

"Давай по другій — на погибель тому, хто завидує кому."

— "Давай!"

Бесіда йшла весело, варенуха розвеселила усіх. В вечорі хто сів у карти грать, хто просто розмовляв, а молодіж вдарилась до танців.

— "Вам весело?" спитала Рися Джура, танцюючи з ним польку.

— "Бачте — я танцюю," одповів Джур.

— "Але се не значить, що вам весело!.. Я питаю: чи весело вам в душі?"

— "Дивлячися на вас, хіба можна скучати?"

— "Знов таки се не одповідь; вашу річ я взяла б за комплимент, але й сама знаю, що, коли мені весело, то и другим я не дам скучать..."

— "Отже й помиляєтесь! На сей раз вам весело, а мені — ні."

— "Чого?"

— "Того... як би вам сказать... та приміром: чого скучно парібкови, котрого завтра поведуть у привод, під станок..."

— "Щось чудно... я и не зрозумію сего... здається, вас не ведуть у привод?" шутковала Рися.

— "Ні, не ведуть... але ви забули, що через тиждень мені треба... треба їхати з Жуківки," сказав Джур, дивлячись пильно на Рису.

Рисині очі стрілись з очами Джура и спустились у низ... Джуру показалось, що Рисина рука, котру він держав, погорячіла... він стиснув її, Рися з легка стиснула Джурову руку и спитала:

- "Хиба вам так сподобалась наша Жуківка, що..." — "Жуківка?... Жуківка для мене могла-б бути усюди... колиб..."

— "Колиб що?" — "Коли-б зі мною були... ну, як би його сказати?... жуківські люде..."

Рися нічого не одповідала.

Танець скінчився; Рися пішла у другу кімнату, а Джур сів у куточку и замислився. Їму й справді не хотілось кидати але не Жуківку, а Рису. Їму здавалось, що він любить Рису. Кажу: здавалось, бо в тім чувстві, котре заворушилось у його в серці, він не дав собі справжнього урозуміння... Посидівши, Джур піднявся и вийшов в сад. Довго він ходив по саду, довго думав, далі зразу став и голосно сказав: "так, так, так! я її люблю!" и знов став ходити по саду... "Що же, чи сказати їй, чи мовчати? Ні!.. лучше мовчати!.. лучше підождати, побачити, — помислити и довідатися, довідатися з вірного жерела — що за нею! Але од кого и як?.. Хиба у Семена вивідати?.. не яково!.. а не вивідавши, — нічого й говорити з нею. — Я знаю, що вона мене любить; знаю, що я їй до вподоби: знаю, що й згодиться одружитись зо мною, й стара против сего нічого не скаже й Семен згодиться, алеж треба подумати и про хліб... від одного кохання не наїсись!.. Добре, коли за нею дадуть гарне придане, а коли ні, що тоді!.. у мене своїх достатків нема; практика моя... то ще журавель в небі!.. Ні! не приходитьсь тепер говорити Рисі..."

Такі думки сновались у голові Джура... А що думала Рися?.. Вона в ту хвилину нічого не могла думати! її чисте молоде дівоче серце зарілось

первим коханєм, тим коханєм, котре не дає нічого думати, котре не вважає на будущину, не вважає на завтра!.. воно живе тільки тимчасовою хвилию... хвилию щасливих молодих літ, свіжих сил, горячих и правдивих чувств, хвилию святої любови!.. Єю жило й серце Рисі!..

На другий день Семен йшов на поле подивиться як сіють.

— "Піду и я з тобою," сказав до ёго Джур.

"Ходи, коли маєш охоту; але я піду далеко й назад вертати му пішки."

— "Дарма, піду; хиба в мене ноги куповані..."

Вийшли на поле. Джур став заводити річ про достатки и трохи-потроху навів річ и на худобу Жуків и довідався, що Жуки мають трохи не півтора тисячи десятин однієї землі, що в добрий рік дохід їх буває в сім тисяч карб.; але скільки ще мають грошей — того не довідався, бо Жук на питанє про гроші якось нехотя одповів Джурови:

— "Хто ёго знає, я не считав и ніколи не розпитував про се мамусю... знаю, що щось є, але кільки — не скажу."

И знову у душі Джура забігали питання: чи казать, чи не казать? И знов Джур становився на тім, що тепер не час ще говорить про своє коханє... треба ждять...

Зблизився й день виїзду Джура з Жуківки. На кануні сего дня з-ранку Джур принявся паковать своє збіжє. Вложивши усе и зачинивши скринку, він глянув округ себе и в душі ёго заворушився жаль и коханє... серце ёго так зациміло; страсть, стрівшись з розлукою, підняла страшну хуртовину!.. а тут наче на зло повз вікна пройшла Рися по саду!.. Джур загорівся ще більш и тут то натура дала ёму знати, що вона не признає й не хоче признавати ні яких матеріяльних розчотів... що який-б не був

матеріяліст, але мислить про те, що "коханєм ситий не будеш", натура дозволяє тільки тогді, коли страсть не запалала ще усією силою свого огню, поки сила любови не обхватила ще усіх нервів, усёго орґанізма! тільки тогді!.. а в час хуртовини серця не застановиш ёго чувств, як не зупиниш людськими руками тієї хвилі, котру жене сердитий вітер по воді!

Джур вибіг в сад и догнав Рисю. Рися йшла задумавшись.

— "Добрый день!" сказав Джур.

Рися здрігнула. Голос Джура наче електрична іскра пробіг по її жилах.

- "Добрый день!" одповіла вона.

— "Що се ви так рано вийшли на прогульку? спитав Джур.

— "Так! я давно вже встала... не гарно спалось... а ви давно встали?"

— "Я вже вложив ся..."

Обоє замовкли... Джур подивив ся на Рисю: очи її здались ёму вохкими: от-от викотяться з їх слёзи.

— "Орино Йвановна!" сказав Джур, "скажіть мені правду: ви плакали?"

— "Ні!"

— "Чого ж ви такі смутні?"

— "Я?.. ні, я не смутна... я так собі... а може й... у кожного є своя печаль... єсть вона и в мене..."

— "У вас? печаль!. у ваші літа!"

Рися глянула на Джура...

— Скажіть мені, Орино Йвановно! яка у вас печаль? чого вона? може я поможу вам?" Джура взяв Рися за руку и стиснув. Рися не однімала своєї руки...

— "Скажіть!" допитувався Джура дивлячись в вічі Рисі.

— "Не допоможете... не схочете..."

— "Я не схочу! я!.. Рися! хіба ви не примічаєте, що я... я люблю вас!.. Рися, мила моя Рися! чи любите ви мене?"

Рися нічого не відповідала, тільки поблідла и затрусилась наче в пропасниці...

— "Що ж, Рися! ви мовчите? ви не любите мене?"

— "Ні!.. я люблю вас..." еле чутно промовила Рися...

Джура нагнувся и поцілював її.

— "Ви завтра поїдете?" тихенько спитала Рися.

— "Завтра!" одповів Джура. У Рисі полились слёзи.

— "Пустіть мене!" сказала вона однімаючи руку... "пустіть! идіть собі в кімнату... я піду в ліс... не йдіть за мною... не хочу..." и вона швидко пішла наперед. Джура стояв увесь в огни, голова горіла, серце билось, він сам був не свій!..

"Антоне! Антоне! де ти?" гукав Семен. "Йди чаю пить." — Але Джур не чув нічого! перед ним стояв образ Рисі, в ушах ёго чулись слова її "ви завтра ідете..." він задихався!..

"Антоне!" скрикнув підходячи до ёго Семен. "Ти глухим став, чи що? — кричу, кричу, зову тебе, а ти стоїш наче вкопаний й не чуєш."

Джур подивився на Семена.

"Та що се з тобою Антоне! чого ти такий червоний?"

— "Що зо мною?" одповів Джур... "Зо мною те... що я.. я люблю твою сестру Рисю!"

Жук ні з роду не сподівався такої одповіді, не знав що й сказати и мовчав.

— "Чогож ти мовчиш, Семене! хіба не чув, що я сказав?" "Чув, та щож мені казати?"

- "Що казати!.. Боже мій! и ти не знаєш, що казати!.. та ти порадив би мені, що діяти! говори швидче, говори."

Джур взяв Семена за руки и стиснув їх з усієї сили.

"Ай!" крикнув Семен, "постій! не дави так боляче! та що се ти, Антоне!.. як же се так!.. ти спочинь! дивись, як од тебе палить жаром. Ходім у хату!"

— "Ні, в хаті душно... не піду... ти мені кажи, що діяти?"

"Та що-ж я тобі скажу? Рися знає, що ти любиш її?"

— "Знає."

"Що ж вона?"

— "И вона мене любить."

"От — як! гм!.. ну се ваше діло, я тут нічого..."

— "Бач! нічого!.. я у ёго поради прошу, а він "нічого"... геть! йди собі!.."

"Чуєш, Антоне! ти справді тепер не при собі... Ходім у хату та спочинь, а послі порадимось."

— "Тривай, я й тут спочину..."

Пройшло більш години: Джур и Жук сиділи мовчки... Як ось прийшов Иван и сказав:

— "Пані ждуть вас до чаю."

"Зараз прийдемо. Ходім!" сказав Жук.

Джур мовчки встав и пішов; але прийшовши в дім, повернув у свою кімнату и просив принести ёму туди чаю. Матери Жук сказав, що Джур втомився пакуючись и хоче спочить, и взявши чай сам поніс ёго Джурови...

— "Ну, Семене! щож ти мені скажеш: піде Рися за мене, чи ні?" спитав Джур трохи згодя.

"Не знаю..."

— "А ти як думаєш?"

"Я?.. мені здається, коли вона тебе любить... тільки, що вона ще дитина... Сам ти знаєш, що її заміж ще дуже рано... нехай би ще погуляла..."

Джур підскочив. "Рано!.. се-б то вона мені не пара... так?" спитав Джур, глянувши грізно на Семена.

"Ні! не так!.. ти не горячись, осядься трохи... Ти лікар и лучше мене знаєш, що ранні браки шкідливі... Ти розмисли гарненько: коли ти кого любиш, так не захочеш зробити того нещасним... а хіба Рися буде щаслива, вийшовши заміж у такі дитинні літа?..."

— "Я й не кажу, щоб зараз вона виходила за мене... можна щось и подождать... але чи ти згодишся на наш брак?"

"Хіба я що?" одповів Семен... "я Рисі не батько... не мені з тобою жить, у неї своя воля є... Се як вона сама захоче та матуся..."

— "Чи вже ж матуся стане суперечити?" спитав Джур.

"И про се я не знаю; сам попитай у неї..."

А Рися тим часом зайшовши у ліс втирала дрібні слёзи. Їй душило те, що "він завтра поїде, ёго завтра вже не буде": більш ні про що Рися й не думала! Їй и на гадку не прийшло, чи жениться він з нею, чи ні; їй хотілось тільки, щоб вона ёго бачила, чула ёго голос, говорила з ним, щоб він не іхав. — Виплакавшись Рися вернулась до дому, прийшла в свою кімнату, замкнула двері, вмилаь; тогді одімкнула замок в дверях и сіла.

Несподівано для неї війшов Семен.

"Де ти Рисю була?" спитав він.

— "У лісі гуляла..." одповіла.

"И чаю не пила?"

— "Ні! я встала рано, напилась молока и пішла гулять."

"Одна?"

— "Одна! хиба мені первина?"

"А Джура не бачила?"

— "Бачила в саду..."

"Що він тобі казав?"

— "На що се ти допитуєшся?"

"Я знаю, що він тобі казав..." сказав Семен и всміхнувся.

— "Коли знаєш, так на що питать!"

"Рисю! скажи прямо: ти любиш Джура?"

Рися зачервоніла, спустила у низ очи и тихенько промовила: "Еге!"

"Гм! а пішла б за ёго заміж?"

— "Я про се й не гадала!..."

"Так погадай, та ще й добре погадай! він сьогодні сватати ме тебе..."

Рися замислилась... Трохи згодя вона сказала: "Серце Сеню! братику мій! порадь ти мене..."

"Моя хата з краю!.. тобі з ним жить."

— "Я ще молода... людей не знаю: ти лучше знаєш Джура... він твій приятель..."

"Про мене!"

— "Що про тебе?"

"Рано тобі заміж... погуляй ще..."

— "Сеню!.. він завтра поїде?"

"Поїде..."

Рися знов заплакала. Семен став її уговорювати, став її заспокоювати, став пестити наче дитину.

— "Сеню!" сказала заспокоївшись Рися, "мені байдуже заможя!.. коли-б він не їхав... жалко мені ёго буде!.. Сеню! скажи ёму, щоб не їхав — "

Знов Семен став уговорювати Рисю, що Джурови не можна не їхати, що ще лучше, коли він поїде, тогді ще краще вона засвідчиться, чи справді вона ёго а він її любить. Заспокоївши сестру, Жук пішов у поле. Ёму хотілось освіжиться! Така несподівана річ, слёзи сестри, котру він дуже любив, зробили й на ёго великий вплив, підняли и у ёго цілий рій думок! Він любив Джура яко товариша, поважав ёго, але при думці —

щоб Джур став ему шваґром, — у ёго на серці становилось не зовсім добре! Чим Джур не вдоволяв ёго для шваґра? про се Жук не допитався сам у себе, але коли-б залежало од ёго одного, він би не згодився на замужя Риси з Джуром!.. Через се він и навертав и Джура и Рисю на ту гадку, що Риси ще рано заміж! — "Нехай мине," думав Жук, "рік, або два, тогді и видній буде: може я й помиляюсь, може Джур и справді стоїть Риси!.. мені що в ёму!.. мені, аби вона була за ним щасливою... нехай же вона ёго краще розпізнає, а то, що вона покохала ёго — се не диво! молода дівчина!.. дитина."

За обідом и Рися и Джур більш мовчали, говорив за всіх Жук з матерю більш про хозяйство, та про роботи. А Соня пильно придивлялась и до Риси и до Джура и до Семена.

У вечері, як тільки після чаю стара Жучиха встала, щоб ити у свою кімнату на розмову з приказчиком про хозяйські речи, Джур запитав її, чи не дозволить вона зайти до неї и ёму поговорити про дуже важне діло.

— "Заходьте, заходьте!" сказала Жучиха; "я не забавлюсь довго з приказчиком." Вона знала вже, про яке "важне діло" Джур хоче говорити з нею: Семен вже пробаговістив їй усе, що сам знав.

Годину згодя Джур сидів вже з Жучихою и мучився, не знаючи з якого боку почать річ про своє "діло."

— "Дякую вам, Олено Василівно!" говорив Джур, "за ваші хліб-сіль и ласки..."

— "Ні за що," одповіла Жучиха. "Спаси-Біг и вам, що завернули до нас... Вибачте, коли скучали; звісно на хуторі не великі веселости."

— "Мені нігде не було ще так весело, як у вас."

— "Дякую вам за добре слово!.. Поїдете — не осудіть нас... може чи й доведеться вже бачитись..."

— "От — добра хвилина звернуть на своє діло," подумав Джур и сказав:

— "Се од вас залежить, Олено Василівно!"

— "Як од мене?" спитала Жучиха и стала пильнійш придивляться до чулка, котрий плела.

— "Так! коли ви захочете — я вернусь до вас... а не захочете..."

— "Я вас не розумію," сказала Жучиха и пучки її стали швидче перебирать прутки.

— "Е, скажу од разу просто," подумав Джур и, вставши, промовив:

"Олено Василівно! я люблю вашу дочку Рисю!.. вона любить мене... благословіть нас..."

Жучиха положила чулок на стіл.

— "Спаси-Біг вам," сказала вона. "Але Рися у мене ще дитина... куди їй заміж!.."

— "Весіле можно одложить... ви тільки не одмовте мені!.. благословіть нас, нехай ми будемо заручені... зробіть нас щасливими..."
Джур припав губами до Жучишиної руки.

— "Щастє не од людей, а од Бога," одповіла Жучиха. "На все Ёго свята воля!.. Коли Рисіна доля — бути вашою, так сего не минеш... Я не

одмовляю вам, а на заручини тепер не згоджаюсь... Кажу вам, що Рися дитина... треба подождать..."

— "Ми будемо ждати, покіль ви скажете... тільки благословіть нас тепер!.."

— "И сего не можна!.. се все одно, заручини будуть... А на що тепер вам заручаться? Хиба незарученим не можна ждати!.. Ось послушайте мене! сідайте!" Джур сів. Жучиха заговорила так: "И ви и Рися люде молоді... діти... Вам здається, що коли ви тепер кохаєте одно другого, так вже й на віки кохати мете... а про те й не вважаєте, що перше коханє не буває довговічним... серцю на закажеш.... Отже ні ви ні Рися не можете дати заруки за своє коханє... Ви поїдете між людей, може зустрінете иншу кращу и покохаєте її... и про Рисю скажу, що й я за неї не зарікаюсь... Кажу-ж вам: перше коханє чисте, горяче, святе, бурливе, ні в чім воно не знає перепони... але вважайте й на те, що що горить дуже, те швидко й згорить..."

— "Так як же?" спитав Джур.

— "По моєму от-як: не треба ні яких заручин — ідьте собі, куди вам треба... Я вам не одмовляю... подождіть років зо два: коли за сей час не забудете Риси, коли кохати мете її, а вона вас, тогді — благослови вас Господи й під вінець" — Жучиха піднесла хустку до очей а Джур схилив голову й замислився: обоє мовчали.

— "Воля ваша и божа," заговорив згодя Джур... "нехай и так!" и став ціловать руки Жучихи.

— "Я вирекла своє слово... але не подумайте, що я приневолювати му свою дитину! Оборони мене од сего Господи!.. я даю дітям волю... не мені жить а їм; одначе думаю, що й Рися буде однієї гадки зо мною... Я звелю позвать її и питаємо у неї."

Прийшла Рися; лице її було бліде, а очі блищали; несміливо вона підійшла до матери, наче в чому провиноватилась... и несміливим, тихим голосом спитала:

— "На що мене звали, матусю?"

Жучиха ніжно глянула на дочку, ласкава усмішка мигнула на її губах и вона спокійно з ласкою сказала:

— "Рисю! пан Джур сватає тебе! як ти про се думаєш?"

Рися впала на груди до матери, обняла свою неньку и крізь слёзи одповіла: "Матусю! я люблю ёго!... але про сватанє я не мислила ще..."

— "Чого-ж ти плачеш? годі! годі! перестань, доню!.. заспокойся, помисли и скажи!.." Рися не одводила свого лица од неньчиних грудей и не випускала з своїх рук материної шиї. А стара Жучиха гладила її по голові и ніжно цілювала... Так діялось може хвилин з десять; далі Джур озвався: "Скажіть же Орино Йвановна ваше слово."

— "Мені здається," промовила тихо Рися, "рано ще мені заміж."

Джур зітхнув.

— "И я так мислю," сказала Жучиха.

— "Одначе-ж скажіть," допитувався Джур, "чи підете за мене, чи ні?"

— "Піду, та не тепер... підождемо трохи... підождемо, покіль мине мені 18 літ."

Джур став ходити мовчки по хаті.

— "А ви за сей час не розлюбите мене? не сподобаєте другого?"
спитав Рисю Джур.

— "Ні! ні! я зарікаюсь за себе, Антоне Миколаєвич! покіль жива я, однаково любити му вас... от вам Бог и моя мати нехай будуть свідками мого слова, що серце моє не привернеться ніколи ні до кого, крім вас."

Страсть знов забунтовалась у серці Джура: він забув, що тут сидить Жучиха, й обнявши Рисю, став її ціловати...

— "Рисю," говорив він — "для мене ти дорожша усього на світі, святійш Бога, яснійш сонця!.. коли я розлюблю тебе, коли я!... нехай мене..."

— "Годі! годі!" перебила його Жучиха, "так клястись гріх великий, на все воля божа. Ви лучше скажіть нам: куди ви од нас поїдете, и коли навернетесь до нас?"

— "Поїду од вас прямо в Н., відтіль може за кордон... але запевно нічого не знаю... одно добре знаю, що на весні буду у вас; а до того часу прошу вас, не забороніть мені писати до вас... сподіваюсь, що не забороните и Рисі відповідати мені?"

— "Чом же! пишіть до нас, ми з великою подякою відповідати мемо вам. Одначе, мої голубята, час и спать."

Не спалось тієї ночі ні Рисі, ні Джуру, ні Олені Василівні!.. Олена Василівна, попрощавшись з Рисею и з Джуром, засвітила перед образом Пречистої лампадку, впала на вколішки, и довго-довго молилась без слів, молилась серцем, душою... молилась тією молитвою, якою моляться ніжні матери, вимолюючи у Бога щастя своїм дітям...

А Рися прийшовши у свою спальню, виложила перед Сонєю, як кажуть, усю свою душу, и усе говорила з нею про Джура, аж поки не стало займаться на світ.

Джур, перекинувшись де-чим з Семеном, ліг спати; але навіть до самого світу и очей не зводив. Образ Рисі так и стояв перед ним! Джур кілька раз вставав, світив свічку, запалював папироса, кутив, знов гасив свічку и знов лягав спати и знов не йшов до ёго сон, а тільки наче з-за стіни впливала, мов лебедь по воді, Рися и плила, плила... а він все дивився на неї... все любовався нею...

Другого дня після снідання Джур поїхав з Жуківки. Семен провів ёго до першої стачії.

— "Не забувай же мене!" говорив Джур прощаючись з Жуком.

Пиши до нас!" говорив Жук.

Товариші обнялись, поцілювались и розїхались.

VII.

Розлука з чоловіком, котрого кохаєш, нагонить завжди и журбу и тугу; але не в кожному зрості ся туга, ся журба виказують одинакий вплив. В молоді и в зрілі літа не однаково чутує серце и любов и ненависть, и печаль и радість. Розлука Рисі з Джуром нагнала на Рисю велику журбу, велику тугу: але-ж Рися в-перше любила, в-перше и журилась! в-перше боліло її дівоче серце; в-перше рвалось воно з грудей — туди, за ним!... в-перше до неї впав на душу камінь печали! Рися страшенно страждала, щиро мучилась; але-ж муки ті були першими муками в її житті... А перші муки не довговічні! — Тим то трохи-по-троху муки Рисі становились менш и менш: журба спадала, смуток минав; молоде серце втихомирювалось и привикало ждати. Трохи-по-троху минали для Рисі безсонні ночі, душа заспокоювалась и зоставалось в серці тихо, спокійне коханє напоєне и приспане надією. А надія — надія велика сила! кого вона не заспокоїть, кого не приспить, наче ніжна мати, пригорнувши до лона свою

немовлящу дитину! Лишимо-ж ми до якого часу Рисю з її надією, покіль не зустрінемось з нею в другій частині нашої хроніки, и вернімось до других наших знайомих, — жильців благодатної Жуківки!...

Незабавом після виїзду Джура з Жуківки, Семен поїхав у Смутний-Кут до Віренка. Хутор Віренка справді був якийсь смутний. Через невеличкий ставок лежала гребля обсаджена вербами. На однім кінці греблі стояла хата на дві половини; на одшибі комора, далі конюшня плетена з ліщини, за конюшнею йшли хліви, повітка, за ними клуня; за клунею на горбі віковічна дубина; були дуби обіймищів в-двоє або и в-троє. В-праворуч тяглись тютюнники, а за ними садок з омшеником; в-ліворуч манячила довга біла камяниця, біля котрої стояли височенні залізні димарі: хоча й гордо, але смутно дивились вони округ себе на ті поруби лісів, котрі сплюндровали люде и дим з котрих перепустили у ті димарі, замисливши варить сахар, и виваривши замісто сахару — банкруцтво господарів Смутного-Куту!.. Отся камяниця — був сахарний завод, збудований попереднім господарем Смутного-Кута Ломачкою літ за пять до знесення крпацтва. Ломачка був чоловік на всі руки!.. до чого хоч, привернеш ёго! Явився якийсь до ёго Німець з Прусів и підбив будовать завод. Збудували, насіяли буряків, стали робить сахар. Покіль були крпаки, покіль був даремний труд, не купована сила — завод йшов; але як знесли крпацтво та прийшлося наймать робітників — завод сів!.. Повести хазяйство вольною силою Ломачка не вмів, не вмів прирівняться до нового строю, хотів жить, як жив за крпацтва; а грошей нема! Став Ломачка позичать. Позичав, позичав: прийшлося оддавать — нічим!.. допозичався до того, що Смутний Кут продали публічно з під молотка! Віренко перекупив ёго вже з других рук. — Так отсей то завод з своїми димарями був наче монумент того безголовя, з яким наші пани вели свої хозяйства... се був печальний монумент печального крпацкого часу. На другім кінці греблі над самою дорогою стояв новенький чепурненький, покритий соломою domeк з помалёваними віконицями: двір біля domeка був великий, чистий; під вікнами був цвітник. От — и уся оселя Смутного Кута! О-круг ёго шумів ліс и ліс. Найблизше селище від Кута було за три верстви. Проїздної дороги через Кут не лежало; ніщо й ніхто, крме Кутян, не ворухив тут спокою! Тихо було наче в монастирі и хутор

Віренка походив більш на скит ченців, ніж на оселю освічених мирян!.. Коли б мені довелось тікати од людей, щоб спасати душу, я б утік у Смутний Кут! тут би я оглядав природу, слухав, як на весні щебечуть соловії, трещать иволги и кують зазулі!.. слухав би, як шумить гай, як в осени и зимою скиглять сіроманці и реве вітер, и не чув би людей и дивився на їх тільки тогді, коли б сам того бажав... Отже Віренко поселився тут не ради спасення душі, він поселився тут з сім'єю. Проблукавши по волі й по неволі літ десять по світу, сполосовавши Росію вдовж и впоперек од Білого до Чорного моря, од Висли до Волги, надивившись на людей и на їх життя, проковтнувши не одну мірку лиха, — він одкупився від циганских переїздів, одкупився дорогою ціною: молодими літами, жвавістю й здоров'ям; и здобувши вірну ніжну дружину, за котру б оддав увесь світ, поселився він з нею и з трьома маленькими дітками у Смутнім Куті, як мовляв він сам, "доживати віку". Підтоптався він, спав з себе и не годився вже на жваву громадську працю; але серце його не зостарілось, воно молоділо від віри в кращу будучину народу... и сів Віренко в хуторі, бажаючи заспокоїтись, пахати землю, доглядати своїх дітей и по волі взятись за деяку літературну працю.

Приятелів у Віренка було мало, а ворогів — доволі; бо Віренко не вмів ховати правди, різав він її кожному в вічі! не вмів він лукавновати думками, кривить душею: чоловік простий, без жодної заздрости, чоловік з головою, справедливий, щирий... Таких людей у нас не люблять и вважають їх завжди за неспокійних, невживчих... Та воно й правда! як же вживеться брехня з справедливістю, хитрість з щирістю!

Жук хоч и знав Віренка ще давно, коли він був дитиною, а Віренко молодшим паробком, — але знав він його тільки з виду. Тепер він пізнав Віренкову душу, серце, освіту и розвій и полюбив Віренка. Віренко не вважав на те, що він далеко старіший від Жука, більш знає життя и людей, більш має життєвого досвіду! Ні, він ніколи, ні разу ні в чому не нагадав про се Жуку, а держався з ім'ям як з ровесником, як з рівнею и на помилки Жука вказував так скупо, що Жуку здавалось, наче він сам зрозумів свою помилку. Одно слово: Віренко, не давши ні якої пощади

людям заносливим, більш усього оберегав самолюбє у людей прямих, чесних и простих.

"Правдиве самолюбє, правдиве самоповажанє," говорив Віренко, "така святиня у чоловіка, котрої не слід ображати: без самолюбія, без самоповажання — чоловік все одно, що старий жіночий стоптаний черевик."

Жук й Віренко здружились и стали частенько їздять один до другого. Раз Жук завів з Віренком розмову про своє любиме бажанє: завести позичкову касу.

— "Діло добре," сказав Віренко, "та тільки піде воно вірно и стане міцно лиш тогді, коли ёго заложить на основі асоціяції, коли до ёго прилучиться сільська громада."

"Так, так!" одповів Жук; "я инак и не мізкую! бо коли я сам від себе заведу касу, з сёго громаді невелика користь буде... Треба так діло ставить, щоб ёго вела сама громада, щоб громада зрозуміла усю користь від каси."

— "Отсе й трудно!" сказав Віренко. "Нема спору, що громадяне підуть до каси за позичкою, але самі, яко члени, до каси ледве чи прилучаться; бо між нашими сільськими людьми, хоча й живе поговорка "що в гурті каша їстся," але ж справжнёго гуртового духу нема!.. Спаси-Біг жидам та становим: вони з панами вигнали сей дух и роз'єдинили наших громадян."

"Мені здається, ви помиляєтесь," одповів Жук. "Хиба наші "толоки" не гуртова праця?"

— "Праця гуртова, але не для гурту а для одного чоловіка. Ось послухайте, я розкажу вам, як я пробував завести асоціяцію на селі. Отут верстов зо чотири од мого хутора єсть невеличке село Куцівка — на

половину воно з "казенних" крестян, на половину з "временно-обязаних". У Куцівці нема ніякого млина и іздять Куцівці за 8 верст у млин, аж у Маряновку. У мене в хуторі теж святе: нема млина, усюди ліс; де не настав млин — не молоти ме він; а Куцівці мають у себе дуже вдачне для млина місце. От поїхав я у Куцівку в неділю: біля шинку, як водиться, зібралась громада. Став я їм говорить, щоб спорудить громадский вітряк. Я, кажу, дам дерево, залізо и камінь, а у вас свої майстри єсть, от и нехай вони поставлять у вас на могилі вітряк. Єсть у вас и чоловік такий, що колись мірошниковав у Маряновці: візьмемо його у мірошники, нехай він меле и мені и вам даром: а те млинове, що брати мемо з других хуторян, продамо и з тих грошей заплатимо мірошникові, а що зостанеться, будем складувать на всякий злучай, або купувати мемо гуртом сіль, деготь, ремінь? Слухали, слухали мене Куцівці и стали на тому, що "треба подумать". Через тиждень приходять до мене.— "А що," питаю, "надумались?" — "Надумались, пане!" — "Що-ж?" — "Та що, не приходитьсь так!.. чудно якось, що млин не мати ме хозіяна, и знов чудно, щоб и грошей не ділить... Ми придумали ось як: беріть собі оту нашу гору и ставте собі млин, а за землю молоти мете нам даром." Довго я бився з ними, нічого не вийшло! Хотів, щоб продали мені під млин землю, и на те не згодились. От я, щоб вивідать у їх ума, підслав шинкаря жида купить землю... Ну жидові згодились продати землю за три відра горілки, а мені говорили, що ні за що тієї землі не продадуть, бо може колись самі зберуться поставити вітряк... Не треба вам казати, що я не взяв через жидівські руки землі; ставити му у себе топчак; але-ж подумайте, як то трудно нашому братові заподіять яке будь діло з селянами! Не вірять вони нам, а до того й засліплені темнотою, так що й самі своїє користи не зрозуміють, їм завсігди здається, що пан хоче обдурить їх. Жид піддержує між ними недовіре до панів..."

"Що-ж! не можна їх и виноватить за се!.. недовіре — плод исторії."

— "Я й не виновачу їх... я кажу тільки про те, як довго ще треба ждати того часу, коли селяне стануть вважати и нас за людей и вірити муть нам більш ніж жидам." —

Така річ Віренка запалила Жука. Не довго думавши, став він побиваться, щоб завести позичкову кассу. Порадився з матерю; мати згодилась з думкою Жука; хоча трохи и покивала головою, одначе не заборонила синові узять тисячу карбованців, щоб заложить кассу.

Раз в неділю після служби Жук завіззав до себе пан-отця и чоловік двайцять розумнійших громадян з Куликівки и став ім викладувати свої уваги про кассу.

"Я дам вам в позичку," говорив Жук, "тисячу карбованців; от-се й буде ґрунт, на котрому збудуємо кассу. Хто пристане до товариства, повинен що місяця вкладувать в кассу по четвертаку, значить: на рік 3 карбованці. Кожен товариш має право позичить у касі стілько грошей, скілько коштувати ме половина ёго робочого товару. Прміром: у мене три пари волів; коштують вони 200 карбованців, значить в позичку мені з касси можна узять 100 карб. — Срок позички положимо не дальш як на рік за 6 процентів. Отсю сумму и проценти можно виплачувать и частками, місячно. Половину баришів, котрі зберуться з процентів — будемо повертати на виплату моєї тисячи."

Громадяне мовчки слухали Жука й чухали потилиці.

"Що-ж! як вам здається моя річ?" спитав Жук.

— "Та воно, бачте, паничу! поздоров Боже вас!.. річ ваша гарна, та діло якесь чудне..." одповів оден з громадян.

"Чим же воно чудне?"

— "Та тим, що у нас сего з-роду не було; привикли, бачте, ми позичать коли треба гроші, — хоч у вашого отця, як був живий... нехай над ним земля пером! хоч у вашої матусі, пошли їй и вам Господи многі літа!..."

"А в жида хиба не позичаєте?" спитав Жук.

— "Трапляється... беремо и в жида."

"И виплачуєте в двоє?" ,

— "Буває! буває и в троє..."

"Ну, бач!.. так хиба вам не краще позичать у своїй кассі ніж у жида?"

— "Де то вже не краще?... краще!.. та кажу ж, щось чудне. Як ви порадите, батюшка?" обернувся один козак до пан-отця.

— "Моя рада така, що Семен Иванович хоче вам добра! Тільки от и я не розберу: хто ж заправляти ме у нас кассою?"

"Як хто!" одповів Жук; "и самеж товариство! Приміром: буде у нас 20 товаришів, ну й виберемо з їх чолокік пять, вони й заправляти муть..."

Стали громадяне думать між себе, стали радиться, розсуждать: один звертав увагу на те, що "де держати мемо гроші? хиба в церкві!" другий дивовав ся тому, що виходить воно так, "наче чоловік сам у себе позичає"; а в кінець усі запитали пан-отця: чи не буде за се чого од начальства? чи не оштрафують за се? чи не скажуть: як ви сміли заводить свою кассу, коли каса єсть при волости?" Жук заспокоював їх, кажучи, що кассу не инак заведуть, як спитавши начальство, аж самого міністра, и знов став вияснити їм, як повинна завестись каса, як и хто орудовати ме єю, яка буде користь од неї и т. д.

Громадяне вірили, що Жук не хоче обманювати їх, не хоче підвести їх під геца, але все таки якось з сумлінням слухали ёго, стоячи більш усього на тому, що "коли б за се не було чого від начальства."

"Коли так," сказав Жук, "так зробім ось як: я випишу вам отсе все на бумазі, а ви підіть з нею до посередника, або не в город, до комісся, та й попитайте, що вони скажуть."

— "Хиба так!.. отак добре! так краще!" одповіли громадяне.

Днів через три завернули до Жука Сопун и Оскерко. Слово по слову Оскерко спитав Жука:

— "А я чув, що ви добре діло підіймаєте: хочете завести позичкову касу?"

"Хочу, та не знаю, чи буде вдача."

— "Пильнуйте, щоб була каса для народа — се перший камінь, на котрому можна збудовать розвій народної сили..."

"Так!" одповів Жук.

— "Знаєте, ведучи касу и стоячи раз-у-раз біля народу, можна робить великий вплив на погляд народній, можна звертять уваги громади з каси и на що инче..." говорив Оскерко.

Жук глянув на ёго так, наче пятака дав, и сказав: "я вас не зрозумів."

— "Діло ясне," проводив Оскерко: "можна помаленьку привертать народ до вчення, вияснить ёму причину ёго убожества, здирство яке він терпить, ярмо котре він носить; нагадать ёму про старовину, про волю... одно слово: можна, заслонившись кассою, принести користь."

Жук глянув на Оскерку: Оскерко спустив очи на чоботи... Жук всміхнувся й одповів: "В один віз не приходитьсь запрягати вола й коня. Коли я стану до каси примішувать и політику, так зроблю те, що вийде,

як кажуть, ні Богу свічка, ні чорту кочерга! Народ треба спершу визволити з економічної неволі, з ярма спекулянтів и баришників; треба підняти його добробит, а коли у його буде що їсти й пити, тоді мож поговорить з ним и про щось инче... Але — се далекий ще час!.."

— "Отсе — то й шкодить нам," перебив його Оскерко, "що ми не навчились ще й досі робить те сьогодні, що можна робить; а завжди одкладаємо на завтра те, що треба робить сьогодні!"

Жук розгорівся. "Ні!" сказав він; "нам шкодить не те, а те, що ми привикли разом стрілять на два заяці! разом запрягать коня и вола;... не збудовавши хати ставимо піч... усюди нам треба примішати "щось инче..." Зведемо школу для народа и зараз хлопцям и бухнемо: "нема Бога!" Станемо розповідати про землю, про дощ — и приплетемо сюди и Січ и Гонту... нам, конечно, зараз замажуть рот... Ми тоді й сидимо зложивши руки, виноватимо уряд, плачемось, що нам усе заборонено, що нам нічого не можна робить!.. а діла справжнього, діла потрібного народови ми не бачимо!.. Усі ми ділимось на двоє: одні спершу кричать, а потім плачуть; другі мовчать — та видають себе авторитетами, богами з Олімпа: послухаєш їх, просто на речах, наче на органі, а кинься до діла? спитай отих "генералів" — що вони роблять? нічогосінько!.. От-що нам шкодить!.. усякий хоче ватажковати, а робить нікому... "Усе пани та пани, а хто-ж на греблю?.."

Оскерко підскочив, и став видавати з себе завзятого червоного ліберала. Сопун підойшов до Жука й тихенько сіпнув його за полу...

Минуло ще тижнів зо два. Раз під двором Жучихи задзвонив дзвоник и зупинився візок, з котрого виліз якийсь мужчина и ввійшов у двір.

— "Хто се такий приїхав?" сказала Жучиха, дивлячись у вікно.

— "Се становий!" одповів Иван й пішов одчиняти приїзжому двері.

— "Я отее до вас по ділу," сказав становий Жукові.

"А хибаж у нас трапляється, щоб становий заіхав коли без діла?" пошутковав Жук. "Ну, кажіть-же, яке там у вас діло до мене?"

Становий достав папери, подав Жуку и промовив: "велено з губернії підсогласить панів, чи не пожертвує хто чого на монумент Лермонтову... Так отее я й до вас за сим..."

"Добре," одповів Жук, достав з кишені три карбованці й подав їх становому, говорячи: чим багаті, тим раді."

Становий сховав гроші й папери и закурив папіроску.

— "Скучно тепер на хуторі... Осінь... грязько..." заговорив становий.

"Ми не скучаємо," одповів Жук.

— "Хиба у гості часто їздите?"

"Ні! більш дома! та й ні куди їздить."

— "Де вам нікуди! кругом вас сусіди: он Хмара, Ракович, Коломієць; знов недавно переїхав сюди Віренко, чоловік звісний... та ви-ж ёго знаєте... ви, здається, були у ёго?"

"Був!"

— "Ну, от вам! хиба мало сусід... Я отее зараз од Хмари, чув у ёго, що ви якусь кассу у Куликах завели?"

"Не якусь, а позичкову, и не завів ще, а думаю завести," одповів трохи з серцем Жук...

— "А Хмара казав, що вже завели."

"Бреши ваш Хмара."

— "Казав, що й громаду ви збирали у себе..."

"Збирав, тільки не громаду, а чоловік кілька..."

"Еге!.. бачте! а він каже: усю громаду, я й думаю, що як же се так, що я про се нічого не чув... знов Хмара бідкується, що сю кассу ви завели на те, щоб поставити супротив його народ, перебить у його робітників..."

Жук не видержав — й подивившись на станового спитав: "Се ви у мене вивідуєте?.. чули, що дзвонять, та не знаєте де! Ви-б просто так и сказали, що вам яко урядовому агенту "треба знати усе, що діється у вас у стані", та и розпитали-б мене про кассу, я-б вам и розказав усе, без Хмариних побрехенёк..."

Становий почервонів, став заикатись и божиться, що він и на умі собі не мав розізнавати про кассу, а тільки так спитав, до слова... Жуку стало гидко слухати брехню, він взяв швидче папіроску и запалив її.

— "Паничу! до вас громада з Куликів прийшла," сказав Иван Жуку, ввійшовши в кабінет.

Жук зирнув в вікно. На дворі стояло чимало народу... Становий став прощатися.

"Ні!" сказав йому Жук, "од обіду я вас не пущу, особливо тепер. Я дуже радію, що громадяне прийшли при вас: ви послухаєте нашу розмову, знати мете, яку кассу ми заводимо... Ось ходімо до громади."

Становий замислився, одначе не було що казати, мусів послухать Жука. З громади вийшов наперед чоловік літ під 50, з сивими вусами: се був куликівський козак, Павло Замковий.

"Що скажете, люде добрі?" спитав Жук.

— "Усе добре, паничу!" одповіла громада.

"Добре, як добре! говоріть."

— "Були ми з вашою бумагою у посередника, читав він її."

"Що ж?" питав Жук.

— "Та нічого-ж!" одповів Павло. "Сказав, що кассу можна заводити, що за се нічого не буде... тільки, каже, треба писать в губернію."

"А вже ж треба... Я ж вам й тогді се говорив... та ще не в губернію, а аж до міністра."

— "Еге ж, еге!... так отсе ми вже усі гуртом до вас: давайте радиться, та кінчать діло."

У Жука од радощів аж серце тѣхнуло, аж очи заблищали.

"Давайте! давайте! будемо кінчать," говорив він.

— "Роскажіть же паничу нам ще раз, як воно буде, щоб ми гаразд второпали."

Жук знов виложив свої думки про кассу. Загула знов громада, знов стали править, хто куди! Вже стало вечеріть, як Жук виніс з хати давно

заготовлений проект устави кассової и сказав, що хто пристає до касси — повиннен підписатися.

— "Цур ёму! Ще й підписуватися! чи не можна б не підписувавшись? Та у нас и письменного нема!.. хто за нас підпише?"

— "Я підпишу" озвався становий. "Давайте руки!"

Громадяне подались трохи позад.

"Ну-те ж! давайте руки!" говорив Жук.

— "Давайте братці! хто первий?" сказав Замковий и оглянув громаду.

— "Хто ж первий? ти! ти давай, а ми за тобою."

— "А може нехай хто другий, може ти Степане, даси попереду?"

— "Ні! я не хочу!.. нехай дає Митрохван."

— "Чого Митрохван?.. хиба без мене нікому..."

— "Ну коли не ти, так нехай Тарас дає, де він? де ти Ховань! давай руку!"

— "Еге ж, як раз!" озвався Ховань "давай ти, а я за тобою."

— "Ні! я перший не дам; нехай другі дають! Он Опанас стоїть попереду, нехай він и дає... Давай діду руку... чуєш?"

— "Не оглух ще, чую," одповів Опанас,.. "Вже комусь, та треба давать... Чи мені, так и мені і.. а може поміряємось... Ось слухай, Павло!

ке сюди твій ціпок, у тебе довший од мого: давайте, хлопці, міряться; чия буде зверху, тому й давать руку першому."

— "Ну-те, годі дурить! що се вигадали! коли давать, так усім разом давать."

— "Еге! еге! отак лучше!.. щоб не було ні першого ні останнього!" загула громада и разом кілька рук простяглось до руки станового.

"Ну! дай же Боже час добрий!" сказав Жук.

— "Дай Боже!" одповіла громада; "тепер би, паничу, треба могорича."

"За що?" спитав Жук.

— "За отсю кассу."

"От — тобі й на! ще й касси нема, а він вже й могорича пить..."

— "Вже як хоче паничу! а треба по чарці! ми з роду не виходили з вашої господи без чарки." Винесли сулію и випили по чарці.

VIII.

Жук землі не чув під собою, радіючи своїй вдачі! В голові ёго виріс вже цілий плян тієї користи, яку зробить громаді позичкова касса, и які тільки мрії не навертались у ёго в думках! Жид втікав з Куликів, не маючи більш ніякого пожитку! Куличане на бариші з касси купують гуртом сіль, дёготь, товар шевский! за місто карбованця за пуд соли платять коповика!.. трохи-по-троху касса розробляється, Куличане поправляються, заводять школу; одно слово: в голові Жука виросла на місті роз'єдинених Куличан невелико-численна, але міцна и зажиточна асоцияция!..

Своїми радіщами Жук поділився и з ненею и з сестрами и побіг з благовістом до Віренка.

— "Добрий почин," говорив Віренко, "половина діла... дай Боже, щоб не задержали тільки, а швидче затвердили вашу кассу! тогді за вашим проводом, дивлячись на Куличан, може й наші Куцівці підіймуться!.. У вас кращий ґрунт: раз що козаки — народ менш загнаний, а друге й головніше те, що вас Куличане знають з діда, з батька; я-ж для Куцівців новий чоловік, не диво, що вони мені не вірять."

"Коли-б тільки пішла добре каса, зараз приймусь за школу," говорив Жук.

— "Школа школою, її можна завести й тепер, стоїть тільки узятися добре; а от єсть важніше діло..." одмовив Віренко.

"Яке?" сполохнувся Жук.

— "Чи не звертали ви часом уваги на наше земство? чи не примітили, у яких воно руках? хто у нас гласними? хто в управі?.. А от-от нові вибори, треба обнови́ть земство... треба їхать вам на вибори."

"А ви поїдете?"

— "Як же! поїду! хоч мене тут й не знають, але поїду... Підсогласив вже й двох сусідів — може знаєте Булгаренка й Иваненка: обидва молоді люде, чесні й освічені."

"Поїду и я."

— "Ідьте! усякий чоловік, котрий бажає добра народови и має право голоса, повинен пробиваться в земство. — Конечно на перший раз мала надія на те, щоб нам удалось вигнать з земства отих злодіїв и

бюрократів, що там позасідали, але будемо боротися, добре й одного свого чоловіка введемо... От, наприклад — ???... як ви про се думаєте?"

"Зовсім згоджуюсь з вами... Я рад би душею йти гласним, та певно не виберуть."

— "Треба пробовать! Годі нам тільки пісні співать та одним Шевченком пробавляться; час взятися и за діло — час вступити на реальний ґрунт!"

"Так се-б то виходить и пісню и поезию по боку... годі! не треба... долой Шевченко!.. finita поезия!" закидав Жук, жевріючи.

— "Ні, не finita! без пісні, без поезії, без искусства жить не можна; але однією піснею, однією поезією нічого не вдієш! Пісня заохочує людей до роботи, пісня и поезия підіймають духа, енергію, патріотизм, підіймають духовне житє. Пісня, поезия, як и музыка, мали великий вплив й велику заслугу в исторії народного розвою... Але можна співать, можна грать, та не завжди; треба спершу діло робить, думать про хліб, а наївшись вже й про пісню... Самі ви добре знаєте, що чоловік голодний и холодний не співати ме."

"Правда ваша, але-ж и сухой реалізм — мусить довести чоловіка тільки до еґоїзму."

— "Може й так, та на щож брать край! хиба реалізм не може зжитись разом з поезією? хиба він шкодить їй? реалізм — оден реалізм без поезії — зсушить чоловіка, и нема такого завзятого реаліста або матеріяліста в світі, котрий би ніколи не вдарився до поезії! нехай він як хоче становиться на диби супротив поезії, супротив искусства, але колись таки и в ёму пробється, прорветься така хвилина, в котру він забуде "матерію" и з любовю послухає и пісню и музику и подивиться на Рафаелёву Мадону... Поезия повинна доливать реалізм, так як дух доливає матерію!"

Жук замислився, а Віренко бігав по хаті мов молодий паробок: очи його світилися, лице почервоніло, видно було, що в йому прокинувся той жар молодости, котрий водив його на мочари для прохолоди; та ба — не прохолодив! іскра того жару тліла; тільки не завжди вже горіла полум'ям молодости.

— "Гляньмо хоч на Англію," заговорив знов Віренко. "Чи вже-ж в Англії або в Північних Державах Америки люде менше нашого прихильні до реальних боків життя? чи менше нашого там громада кохається в економічних питаннях? а чи занекали-ж там пісню, поезію, музику й загалом искусство?! Я мовчу вже про те, що Англія — народ глибоко матеріальний, не оддасть свого Шекспіра, свого Байрона ні за яке королівство; але зверну тільки нашу увагу на те, що в Англії все віддають повагу не тільки таким великим поетам, як Байрон, а навіть и далеко-далеко меншим!.. Так-то, Семене Йвановичу! моя думка така, що тільки духовні сліпці, котрі бажають и силкуються видавати себе за передовиків, проповідують хрестові походи против поезії и благовістять, що поезія — брехня, що вона затуманює, що наша інтелігентна громада одвертається од поезії через те, що поезія її не вдовольє, бо ми, бачте, доросли вже до того, що нас интересують инчі серйєзні справи й питання!... Еге!.. Така проповідь мусить виходити з уст або людей темних, мало освічених, або від людей, котрим забажалось блиснуть "новим" слівцем!.. Одначе: дарма!.. перемелеться, мука буде!.. й такі речі супротив поезії мають и деяку користь!.. поезії вони не вбють, а допоможуть вияснити ту истину: що поезія и искусство не шкодять реалізови в загалі, а особливо в розвою економічного добробиту; тільки, як я й сказав вже вам, треба спершу діло робить, хліб пахать, працювать, а за працею, або по праці — и пісню співать и впиваться поезією, музикою, искусством..."

"Все таки виходить," промовив Жук, "що на перше місце виступає реальне житє?"

— "Инак и не можна! инак и не повинно бути; а як тільки стане на впаки, то й буде те, що ми співати мемо, а під пісню інтелігенції народ

наш будуть убожіть, обдирать и одбирать и жида и "пани" и бюрократи! бо нікому буде заступитися за ёго, оборонить ёго: нам не буде часу, ми вдамося в пісню!..."

"Погано й без пісні... в пісні душа одпочиває!" сказав Жук.

— "Запевно так! — але спочивать добре втомившись; а коли чоловік спочиває од байбацтва, од ліни, од жиру, так він доспочивається до того, що й на віки засне духовно!... Так, так Семен Іванович! — годі помагать народові "піснею"; будемо запомогать ёму ділом!.. для сёго й повинні ми прибираться в усі ті кутки, де тільки можна реалізувати нашу любов до народа, нашу охоту й бажанє запомогти ёму."

"Против сего я нічого й не кажу... мої думки ві всім згоджуються з вашими."

— "Коли так, то й силкуйтесь пролізти у гласних!"

"А ви?"

— "Коли виберуть — и я не одмовлю. Тільки на се й сподіваться не можно... ви догадаєтесь, через що..."

Дожидались виборів.

Виборча саля у повітовім місті трохи що вмістила у себе усіх виборців: тіснота й духота були страшенні. За столом председателя сидів високий сивоволосий товстий пан Дмитро Павлович Балабан. Прочитавши имена виборців и вибравши чоловік пять гласних стали оддыхать. Балабан, узрівши Хмару, підойшов до ёго, взяв під руку й став ходити з ним по салі, котра на час оддыху троха попросторнійшала; бо половина виборців повернула у другу хату "заморить червяка". Пройшовши кілька раз повз Жука, Хмара підвів до ёго Балабана й промовив:

— "Семен Иванович! наш председатель бажає зазнаємиться з вами."

Жук встав, вклонився й простяг руку до товстої й пухкої руки Балабана.

— "Давно вже чую про вас," сказав Балабан Жуку, "давно бажаю зазнаємиться з вами, та жалко, що ви й досі не завернули до мене, старого."

"Вибачте мені! я недавно осівся в своїм хуторі, та й часу ще вільного не було... то се, то те."

— "Знаю, знаю," перебив його Балабан, "ви чоловік невсипущий; чи давно живете в хуторі, а вже й кассу завели... що значить молода енергія!"

Жуку не сподобалась річ Балабана; він зрозумів, куди стриже Балабан, й промовив:

"Не завів ще, а коли заздрісні люде не перешкодять, так заведу."

— "А! и ви тут!" озвався Балабан до Булгаренка, котрий сидів поруч з Жуком.

— "Тут!" одповів Булгаренко; "не приходитьсь одставать од людей: куди люде, туди й ми."

— "Що ж! може в гласні?" спитав Балабан.

— "Коли виберуть, не одмовлю."

— "От за се спаси-Біг!" дяковав поважним голосом Балабан и повернувшись до Жука, спитав: "А ви будете баллотоватись?"

"Буду! запевне візьму чорних, але буду..."

— "О ні! чого чорних! нам треба молодих, енергічних людей! ми вже підтоптались! нам пора спочить, нехай ище молодіж потрудиться," говорив тоном проповіді Балабан.

Почали знов вибирать. Дойшла черга до Булгаренка... посчитали шарі — "вийшов!" гукнув Балабан... Віренко, Жук й Иваненко стисли руку Булгаренку, Хмара й собі поздоровив ёго.

— "Вибирається в гласні — Віренко," гукнув Балабан. Кинули шарі, посчитали: "не вийшов!" — почувся голос Балабана. — "И зате спаси-Біг!" промовив Віренко; "тепер я знаю, що за мене єсть хоть 12 голосів, колись буде більш."

Жуку випало ще менше голосів, ніж Віренку. — "Се, панове," озвався Балабан, "мусить бути помилка! треба в-друге кинуть шарі." Кинули в-друге — ще гірше! в перший раз за Жука було 8 голосів, а в-друге тільки 5...

Стали вибирать Хмару: "вийшов!" гукнув Балабан. За Хмару було більш ніж 2/3 виборчих голосів.

"Погано діло йде!" шепнув Жук Віренкови.

— "Не гарно, але тривайте, що дальше буде," одповів Віренко.

Вибрали ще одного Жукового сусіда — козака з Куликів и священника з Жуківки.

"Хоч за се спаси-Біг!" промовив Жук,

Стали вибирать управу. Предсідателем вибрали Балабана, а в члени одного волосного писаря та нашого знаёмого Хмару.

Жук не всидів на місци; схопився, плюнув й голосно промовив, наче-б то до Віренка; "Теребите путь и мостіть мости!.. спершу крали, а тепер грабовати муть... Погибне мабуть моя каса!"

— "На двоє баба ворожила," одповів Віренко. "На завсе ж стояти муть хмари, колись розійдуться... и в наше віконце загляне сонце..."

IX.

Натура Семена Жука була не з тих мізерних натур, котрі, вносячись духом дуже високо від удачі, ще низше падають від першої неудачі. Такі натури один мій знаёмий зове голодухами. Сі натури не звертають уваги на те, що доля однаково строга и до молодого й до старого, однаково стягує кожного, мов супонить; однаково важкою й грубою рукою веде по дорозі життя и молодця и діда; тільки що ми самі неоднаково примічаємо ту одинакову строгість людської долі. Замолоду, коли чоловіка інтересує трохи що не всяка нікчемниця, коли чоловік, шукаючи істини й добра, щиро обманює сам себе, тогді молода енергія проганяє од нас деякий мрачний погляд и ми не силкуємось придивляться и зрозуміть одинаковість долиної строгости и мізкуємо, що доля одного гнітить, давить, душить; другого цілує, милує й гладить по голові. Через те пропадає у нас и енергія и сміливість бороться з долею: бороться до остатку, як бореться з вітром могучий дуб, покіль або вітер не стомиться й затихне, або виверне з корінем дуба...

Жука не образило навіть те, що він не попав в гласні: ёго брала досада тільки на те, що в управу вибрали Хмару.

"Будемо ждять ще три роки," сказав Жук и знов вдався до свого звичайного життя. А життя у ёго йшло рівно. Цілий день він вештався по хазяйству, до всёго придивлявся. Довгими осінними и зимовими

вечерами він читав або розмовляв з сестрами, особливо любив він вести розмову з Сонєю. Прочитає Семен, або Соня яку-будь нову книжку (а в книжках нестачі у їх не було) — і йде один до другого, щоб швидче поділитися вчитаною новиною, порадиться, разом посудить, помислить, поспорить. День за день Соня становилась більш и більш потрібною для розмови, для поради Семену, и сама Соня так привикла до бесід з Семеном, що того дня, у який гості або що инче перебивали їй бесіду з Семеном, вона чувствовала, що наче не допила або не доіла, наче чогось їй не стає такого, без чого вона невдовольнена.

Воєнні гості ходили до Жучихи спершу дуже часто, трохи не що дня. Соні и Семенови се так не вподобалось, що вони просили матір приймать гостей раз тільки в тиждень, в неділю.

— "Се якось не яково буде," говорила стара. "Як же таки так: прийдуть люде, а ми їх не приймемо, — скажемо: "тепер не до вас, приходіть в неділю!" Не можна, діти, так! люде сміяти муться з нас."

Соня и Семен стали спершу уговорювать матір, що тут не буде ні якої обиди ні для кого, що так водиться всюди у тих, котрі не люблять дзвонить язиками та пересипать з пустого в порожне; далі бачучи, що Жучиха не пристає на їх річ, перестали вговорювать и стали на тому, що вони не будуть завжді виходити до воєнних гостей, а сидіти муть собі у осібній хаті. Але й се старій не сподобалось, и хоч вона й не суперечила дітям, одначе покрутила головою.

Частійше всіх заходив до Жучихи Оскерко и все лестився до Соні. Соня в душі не поважала и не долюбляла Оскерка, одначеж все показувала вид, що приязно витає ёго, и віжливо, хоча и холодно, розмовляла з ним. Оскерко не запримічав, або може и не хотів запримічати Соніної холодности и більш и більш лестився до неї. Семенови з першого ж дня не сподобався Оскерко, як чим довш, тим більш він не долюблював сёго — як він говорив — "гутаперчевого Литвина."

Одної неділі зібрались у Жучихи усі воєнні и Віренко з дружиною. Соня сіла грати на роялі якусь сонату Бетговена, а Оскерко присівся до неї перевертати ноти. Игра виходила якась м'яка, задушевна; звуки так якось попадали в саме серце й збирались там, щоб потім вибухнути цілою течією чувства. Семен спершу стояв и слухав музику, потім сів собі в куточку, пооддався усіх, підперся рукою, встроїв очі на Соню и так замислився, наче втопився в хвилях тих високих звуків, котрі вилітали з-під пучок Соні. Соната кінчалась бурним, гучним fortissime. В останній раз пучки вдарили по клавішам, Семен скочив з свого місця, підбіг до Соні, обняв її за шию и, поцілювавши кріпко в чоло, промовив: "З душі тобі дякую."

Оскерко й собі протяг руку до Соніної руки в ознаку своєї подяки. Семенови здалось, що Оскерко стиснув руку Соні. Він глянув на Оскерка и знов мов кров ударила йому в голову: він швидче пішов у другу хату. Не то ненависть, не то ревність почувствовав Жук в серці и увесь останній час вечера ходив якийсь сумний и дивився на Оскерка, наче на свого ворога.

"Що тобі за охота," говорив другого дня Жук Соні, "слухати залицяне отого ґутаперчевого Литвина."

Соня з дивовижною глянула на Семена.

"Мене вчора велика досада взяла," говорив Жук далі, "як ти не заборонила йому стиснути твою руку... я бачив."

Соня всміхнулась и сказала: "чи не мислиш ти, що я люблю Оскерку?"

"Сього я не знаю!.. може й любиш... хто вас розбере..."

— "Сеню! Сеню!" одповіла Соня таким голосом, в котрому чути було и жаль и докір. "Не сором тобі так думати! чи вже ж би я тобі не сказала, коли-б справді кохала Оскерку!"

Семен встромив в Соню свої чорні очі и так пронизував її своїм поглядом, так пильно дивився на неї, наче судя дивиться да провинника, котрий не тільки не признається, а одно твердить: "знать — нічого не знаю."

— "Я мислила, Сеню, що ти лучше мене знаєш... Чи вже ж може тобі не прийшло на думку, що таких, як Оскерко, я не можу любити?!.. Ні!.. не полюблю я чоловіка, котрий стоїть низше мене, на котрого мені треба дивиться з гори..."

Жук наче трохи заспокоївся, хоча йому й самому чудно стало, як навернулось до його питане: "й яке мені діло — кого вона любить?" Одначе не на довго він заспокоївся. Трохи-по-троху очевиднійш становилась з ним якась переміна: став він сам замикається в хаті ніби для того, щоб ніхто не перебивав йому читать хемію — а перше сього не було!... Сяде він біля столу, розкриє книжку, підпреться обома руками, вліпить очі в книжку, хоче читать, але очі не бачать книжки: думки якісь чудні лізуть в голову. Сидить він так собі довгенко, закриє книжку, встане, вийде в салю и мовчки ходить... довго ходить...

Серце матери єсть первий віщун: воно зараз почує, коли в дитини щонебудь незвичайне скоїлось. Жучиха зараз запримітила, що її син "чогось скучає".

— "Що се ти, сину, не поїдеш до Віренка?" говорила Жучиха Семенови.

"Не хочеться, матусю... нехай... завтра поїду!..."

— "Поїдь синку; а то засидівся дома... Тобі, мабуть, скучно... якийсь ти не веселий..."

"Ні, матусю! то вам так здається, а мені весело, як и за-всігди."

Жучиха тихенько повела головою; а Семен попросив Соню заграє ту Бетговенову сонату, котру вона грала того вечора, як Оскерко перевертав їй ноти. Соня не одмовила й заграла. Жук знов так як і тогді дивився на Соню й так як й тогді поцілював її в подяку...

И на сей раз Жук, цілюючи Соню, почувствовав, що кров підходить в голову! в висках у ёго застукало, наче молотком, а в серци почулось ёму чувство — не злоби й ревности, як в перший раз, але якесь м'яке, тихе, ніжне, спокійне чувство...

Минали дні. Жук становився все смутніш и все більш и більш слідив за Сонею. Прийде Оскерко — Семен з Соні и очей не спустить, так и ходить слідом за нею, насторожить, мов заяць, уши, силкуючись піймать кожне слово и Оскерка и Соні. Розійдуться — Семена візьме сором від того, що він слідить за сестрою.

"Та що ж отсе діється зо мною! Господи! сам себе не розберу... чи не зсунувся я з глузду!.. Чого отсе я за нею сліджу... яке мені діло!... аж я своїм висліджуванєм заподіваю и собі и їй велику наругу..." думав Жук.

Трудний час наступив для Семена: кожен раз, як приходив Оскерко, Жука кидало в пропасницю... Нема Оскерка — Жук вірить, що Соня ёму правду сказала, що вона не любить Оскерка, й не може ёго любити... Появиться Оскерко, заговорить з Сонею — для всіх очевидно, що Соня витає ёго тільки віжливо, як и кожного гостя, одному Семенови здається щось инче.. Залізе зараз до ёго в душу сумліне и мов якийсь голос невидимий шепче ёму, що Соня не сказала ёму правди, що Соня кохає Оскерку...

Соня не могла не запримітити, що брат слідить за нею, що він ніколи не покидає її на самоті з Оскеркою. И не досада брала її на Семена, але їй становилось якось принятно: хоча вона й не могла зрозуміть, чого для неї принятно висліжуване Семена.

Наступив великий піст; на дворі запахло весною, сніг починав розтавати. На першій тижні, по заведеному звичаю, Жучиха з усією сім'єю готувала. Вернувшись у вечір од сповіді, Жучиха лягла раніше від звичайного спати; Семен сидів з сестрами. Розмова йшла про Джурку, бо не задовго до того прийшов від його лист. Рися впала в смуток і пішла до себе в кімнату, Соня і Семен залишились у двох і вели розмову: чи буде Рися щаслива за Джурком... Зозуля на годиннику прокукувала десять раз. Соня встала, щоб іти спати.

"Тривай ще трохи Соню! посидь!.. Мені щось дуже самотньо на душі," сказав Семен.

Соня сіла й відповіла: "ну, добре, посижу, тільки з умовою: щоб ти сказав мені по правді те, про що я спитаю..."

"А хіба я коли брехав тобі?" спитав її Жук.

— "Ні, сього не було... та так... якось... знаєш..."

"Ну, кажи: — що?"

Соня підійшла ближче до Семена, стала перед ним, положила свої руки до його на плечі і сказала:

— "Ну, гляди ж Сеню! говори правду; кажи: від чого ти такий самотній?"

"Хто?.. я?.. я, здається... та з чого се ти взяла?.."

— "От — бач! бач!.. вже й починаєш викручуватися... й не хочеш прямо сказати!.. от — се вже не гарно."

Семен замислився; він не ждав, щоб Соня дала йому таке питанє, и не знав, що їй одповідать.. Брехать не хотілось, а правдивої причини свого сумованя він и сам мабуть собі не вияснив.

— "Так що ж?" допитувалась Соня, "скажеш, чи ні?"

"Що ж казати тобі?.. я й сам не знаю, що зо мною... здається, я й не скучаю... а так щось... таке иногді найде на мене, що й не второпаю, що діється зо мною... часом приходить думка, чи здоровий у мене мозок..."

— "Я вірю тобі... може ти й не знаєш причини; бо може чи й шукав її. Хочеш, я тобі поможу: давай шукати разом причину твого смутку..."

Жук всміхнувся и сказав: "Гм!.. давай, коли не хочеш ще спати."

— "Тебе ніхто нічим не образив?" спитала Соня.

"Ні, ніхто."

— "А Оскерко?... За що ти на його сердишся, за що ненавидиш його?" и Соня скинула на Семена довгий допитливий погляд.

Семен почервонів, у висках у його застукали жили... Одначе він посилювався усміхнутись и одповів:

"Оскерко!.. що ти!.. чим би він образив мене?"

— "За що ж ти його ненавидиш?"

"За те, що він тебе кохає..." одповів Жук и обвів своїми руками кругом Соніної шиї.

Соню кинуло в жар... вона почувствовала, що руки Семена горячі наче огонь: нагнулась до його чола, приложила губи — од чола несло жаром... Обоє мовчали...

— "Пора спать!" проговорила швидким нерівним голосом Соня, поцілювала ще раз Семена и не пішла, а побігла в свою кімнату.

Рися вже спала. Соня не роздягалась, а впала на коліна перед образом Пречистої и горяче молилась! губи її не розкривались, видно було, що вона молилась без слов... Матове лице її, освічене матово-білим світлом лампадки, здавалось на той час чимсь не земним; дивлячись з боку, можно було сказати, що то сама правда, сама чистота и невинність моляться перед образом Пречистої!... О, гарна, дуже гарна була в ту хвилину Соня! здавалось, що округ неї стоїть якийсь ореол божественности, котрий боронить, щоб ніхто смертний не підійшов до Соні, не перебив її високої чистої и святої молитви... бо й справді в той час уся Соня увійшла в молитву, в огляданє Бога... вона уся тогді була молитва!...

Довго так стояла Соня, потім тихенько підвелась, глянула округ себе, ще раз звела очи на образ и в пів голоса промовила: "Господи! одверни його від мене, а мене від його!"

Х.

З того часу Соня стала держати себе по трохи геть од Семена, силкуючись так, щоб він того не за примітив. Як тільки вони зоставались сам-на-сам, Соня завжди виходила з свого звичайно спокійного стану; то холод то жар перебігали по її жилам; вона якось мучилась; бесіда не йшла и залучивши першу хвилину, Соня спішно виходила з тієї кімнати, де сидів Жук, и не верталась вже туди, покіль не приходила мати, сестра або гувернантка.

Семен одначе спостеріг Соніні заміри и хоч не силковався не зоставаться сам-на-сам з Сонею, одначе, коли вона виходила, ніколи не застановляв, не заперечував її йти... А тим часом Жучиха запримітила, що з сином її день-за-день щось не добре діється, що він все більш и більш нудиться и ніщо його не розважає. Приїде Віренко — и з ним Семен не той, що був колись; бесіду веде він не так вже жваво, а якось вяло, з неохотою... Стане Жучиха радить синові, щоб він поїхав куди небудь, розважився: Семен махне рукою и скаже: "не хочу! чого я поїду?!.. мені дома добре, не скучно... З чого ви, матусю, берете, що я скучаю, нуджусь?.. мені весело..."

— "Не гніви, синку, Бога, не обманюй матери!.. я й бачу и серце мое чує, що щось у тебе не гаразд — та не розберу, що й від чого... Сказать би: закохався ти, — так, здається, ні в кого... А може — хто тебе знає! — хиба мало людей... так щож, коли кохаєш, нічого таїться... Бог помоч... одружись..."

А Жук на таку річ ціловав материні руки, та заспокоював її, що з ним нема ніякої переміни. Жучиха слухала, з недовірем хитала головою и думала, як-би вивідать правду; и з пан-отцем радилась и акафисти правила и Богови молилась — все не помагало!..

Наступила весна ві всій своїй красі: ліс и земля убрались в нову свіжо-зелену одєжу; вишні и яблоні вкрились білим цвітом: загули бжолі, защебетали жайворонки, посипались трелі соловіїв, усе ожило, усе повеселіло!.. Тільки на Семена буцім ніякого впливу не зробила весна!.. По прежньому ходив він замислений и смутний. До хозяйства брався якось не жваво: прийде до його Павло Миронович, стане Семен балакати з ним про сійбу, про садженє тютюну, слухає, дає поради, загадує те и те зробить: — але усе те Жук сповняв наче по приказу, наче длятого тільки, щоб хоч з формального боку показать матери, що він не нудиться, що він щиро береться за хазяйнуванє!.. Одно слово: все те робив Жук для виду тільки, в душі його залягла якась апатия до усього... Навіть шутки Риси, котрі він було сам визиває, тепер стали сердить його...

Стояв раз славний весняний вечір: небо було чисте, зоряве; блідолиций місяць визирав з-за густих лип; соловії тріщали... Жучиха звеліла приготувати чай в саду під липою... уся Жучишина сім'я сиділа округ столу; самовар шумів і тільки він та соловії зворушували ту нерухому тишу, яка стояла того часу в повітрі!.. Усі мовчали, кожен думав про щось своє. Жук сидів проти Соні і дивився на неї... Допивши свій чай, він підвів очі в гору і сказав:

"Соню! що, як би я вмер?..."

— "Що-що?" перебила його Жучиха. — Що се ти кажеш, Сеню?! Господь з тобою! що се ти..."

Семен спохватився: "та се я так, матусю, шуткую..."

— "Славні шутки! цур їм!.. в такий час жити саме лізе в душу, а ти нагадуєш про смерть."

"Треба-ж колись і вмирати... Так чуєш, Соню! було-б тобі жаль мене, коли-б я вмер?"

— "Що за думки у тебе!" одповіла Соня. "Не-вільно що вигадав!"

"Не хочеш правди сказати!"

— "Та ну, годі Сеню!.. наче тобі більш ні про що говорити..." знов перебила його мати.

"Та ви не гнівайтесь, матусю!.. так щось забажалося говорити про смерть... Мені здається іноді, що я скоро повинен вмерти... На що не гляну, усе мені верзеться, що усе і усі прощаються зо мною..."

Жучиха скочила з місця, перехрестила сина, поцілювала його и приложила руку до його голови. Голова була холодна...

"Ви вже зараз, матусю; й до голови!.. думаєте, що я не здужаю... Я зовсім здоров! Ходім лучше в хату... Нехай Соня заграє мені Бетговену сонату."

— "Ні! не грати му сьогодні," одповіла Соня.

"Чому?" спитав Жук.

— "Так!.. не хочу..." Голос її тремтів, на очах блиснули слёзи.

— "Що се з вами, діти?" запитала Жучиха. "Один ні з сёго ні з того збирається вмирать, а друга— плаче, хто її зна' чого." И на лиці Жучихи показалась печаль... Вона стала пильно дивиться на Соню и на сина. Соня сиділа якось зажурена... очи її часто зупинялись на Семені... Семен сидів нагнувшись и дивлячись на стіл... Жучиха взяла Соню за руку и не переставала дивиться на неї: Соня дихала якось трудно, и тихенько прикусувала спідню губу, щоб не дати волі слёзам, котрі так и рвались з очей...

"Чи може-ж се статись?!.." мелькнуло в голові Жучихи. "Чи вже-ж таки? — ні! не повинно бути!.. Чи вже вони закохались? Чи вже-ж вони знають, що вона йому не сестра?" Жучиха тихенько випустила Соніну руку, встала и пішла в дім...

— "Так!.. так!.." думала вона, сидячи на самоті у своїй хаті; "тепер мені ясно, чого він нудиться, чого він сумує... Так!.. він любить Соню... и вона його любить... Та від кого-ж вони дізнались, що вони не рідні між себе?.. Хиба Иван як чи не пронюхав? та де!.. від кого він би се взяв?! Одначе чи сьак, чи так... на все воля божа!.. Щож, коли вони закохались, Бог ім на поміч! нехай одружаться!.."

И рішила Жучиха не довго одкладувать, а на другий-ж день прямо переговорить з сином.

— "А знаєш що, Сеню!" сказала вона ёму, позвавши до себе у хату. — "Хоч ти й не говориш мені правди, не признаєшся, але я сама добре бачу, що ти нудишся и сумуєш, и знаю від чого."

Жук з дивовижею глянув на матір.

— "Знаю, знаю! усе знаю!.." вела вона дальш. "И знаю, чим можна вигоїть тебе... тобі треба одружитися... ти закоханий... А що, чи вгадала?.."

"Ні, мамо! не вгадали, я не закоханий."

— "Ще й не признаєшся!.. годі таїться!.. Одружись, синку."

"Ні з ким, мамо!.. моя невіста ще на припечку кашу їсть," став шутковать Жук.

— "Ти не шуткуй, синку!.. я тобі не шуткома говорю, одружись!"

"Та що се ви, мамо! З ким же одружитися?.. кого брать?"

- "Бери ту, котру любиш."

"Значить: ні кого й брать, бо я ні кого не люблю."

— "Чи справді?.. не брешеш ти?" В голосі Жучихи Семен почув и докір и жаль и ніжну любов матери.

— "Хочеш, я скажу, кого ти любиш?" питала мати.

"Кажіть, коли знаєте..."

— "Ну, слухай — Соню..."

Жук затрусився и похилився на бік; мати піддержала його... він упав до неї на груди и заривав наче дитина...

"Мамо! матусю!.. я не винен в тім... я знаю, що... я таїв свою любов... таїв навіть від самого себе... що-ж мені діяти, коли у мене не стало сили, чи може я не з'умів задушити се чувство... вирвать з коренем з свого серця любов до — сестри... Матусю! не гнівайтесь на мене."

— "Годі, годі синку! перестань, заспокойся! хтож тебе винуватить?.. ти ні в чім не винен... ну, полюбив, полюбив... щож — на все воля божя!.. Заспокойся! серце не камінь... йому не вкажеш... сама знаю се добре..."

А Жук ривав и ривав...

— "Та спокійся бо, Сеню! серце моє!.. заспокойся!.. Господь з тобою! чого плакати, ти-ж нічого такого не заподіяв."

"Нічого?!" одповів хлипаючи син; "ще нічого!.. Матусю! я закохався — в сестру..." и він не переставав ривати гістично...

— "Ні, Сеню! ти — та заспокойся, та послухай, що я тобі скажу... Ну, закохався... щож! Соня — Соня тобі не сестра!.."

Жука мов хто обухом вчистив по голові!.. він — наче зацівів, наче скаменів... йому здалось, що він збожевольнів, що навіть слух його обманює, що у його галюцинація.

"Що ви сказали, мамо!"

— "А те-ж, що Соня..."

"Ну-те?..."

— "Не сестра тобі!..."

"Не сестра!!" скрикнув Жук. "Так вона не сестра!.. що се ви, мамо!.. се ви знущаєтеся з мене, чи що?"

— "Нехай мене Бог боронить, щоб я з свого сина знущалась... Ось слухай! заспокойся!.. я тобі все розкажу. Окреме мене ніхто сего не знає, що вона не сестра тобі, не дочка мені!.. хто її родителі — один Бог знає... її підкинено до нас." И Жучиха розповіла синові усю подробицю.

Семен слухав її, впиваючись в кожне її слово; те, що він почув від нені, так здивовало його, що він сам собі не вірив; боявся, чи справді він слухає своїми ушами, чи справді він слухає свою рідну неньку!.. Слухаючи розповідь матери про Соню, він инколи хватав себе за голову, за уши; наче хотів завіриться, чи єсть у його голова, чи єсть у його уши, чи не позакладало їх, чи добре, чи правдиво він чує ними!...

Не то що трудно, а навіть просто не можна не то-б вірно, а хоч подібно описати той внутрішній, душевний стан, котрий охопив Жука. Завірівшись, що перед ним не манія, а рідна ненька, що він слухав її правдиві речі, Жук наче переродився. Він почувствовав, що до його вернулась прежня веселість, прежня жвавість, він став зовсім не той, яким був за годину до того. Здається мені, що стан його духа походив на той стан, в якому буває чоловік засуджений на смерть, чоловік, котрий спускав вже свою голову під катову сокиру и котрого потім одпустили и ослобонили!.. Він так вже попрощався з життям, з людьми, що, визволившись з катових рук, мав справжнє право сказати, що він знов народився, став жити в-друге, встав з гроба!.. Так подібно и з Жуком було! він вже на віки прощався з Сонею: кривність, имя сестри — стояло перед ним такою безоднею, через котру ні в вік, ніяким побитом не

можна, здавалось Жукови, перейти, щоб стать з Сонею у парі... сестра — на віки розділяла його од подружжя!.. Жук вже на віки, хоронив свою любов, на віки осудив себе любить без жодної надії любить и мовчать, любить и нудиться, любить и мучиться — мучиться пекельними муками, страждать — страшним стражданєм!.. Аж ось — одно слово його матери: "вона не сестра!" воскресило, оживило його!.. недавні муки, нудьга, безнадійність, страждане — усе отсе наче рукою зняло, наче нічого сего не бувало... И перед ним виросла в одну хвилю: любя коханка — замісто сестри. Розпука вилилась з душі и душа налилась до краю світлою надією! Серце гризли не нудьга, не муки, а нектар блаженства и любови — наповав його!.. Хиба-ж після сего Жуку не можна було сказати, що він воскрес, що він став жити в-друте?!

И Жук прожогом кинувся до Соні, до своєї милої Соні, щоб проблагостити їй своє нове народженє. Не знайшовши Соні в домі, Жук побіг в сад, гукаючи: "Соню! Соню!.. де ти?"

Соня сиділа під тією-ж липою, де вчора Жук говорив, пючи чай, про смерть. Жук підбіг до неї, вхопив за обідві руки и голосом повним хвилёваня спитав:

"Соню!. любя Соню!. скажи: чи ти хочеш мого щастя? чи хочеш, щоб я був на віки щасливим?"

Соня здивувалась!.. вона не розуміла, що діється з Семеном: він показався їй якимсь чудним, зовсім не тим, яким вона бачила його годину чи дві до того.

— "Що з тобою, Сеню?"

"Нічого!.. нічого!.. ти говори мені швидче: чи хочеш, чи бажаєш — мого щастя?"

— "Хиба у тебе єсть про се сумліне? хиба ти сам сего не знаєш..."

"Не знаю!.. не знаю!.. моє щастє залежить од тебе... од однієї тебе..."

— "Він не здужає," подумала про себе Соня. "Господи! треба-б ёго повезти в Київ" — и пильно дивилась на ёго.

"Сеню! ти, здається мені... не зовсім безпечний..."

"Думаєш: я не здужаю... що?.. ні! ні! я здоров, здоров так, як давно вже не бував... та ну бо, Соню! голубко! говори швидче: чи бажаєш мого щастя... чи хочеш стать на віки моєю... моєю дружиною?.."

Соня одступила назад, визволила свої руки з рук Жука и мимо волі осінила ёго хрестом, говорячи: "Сеню! що се ти верзеш? подумай!.. та ти справді не здужаєш... ходім в дім, та ляж, спочинь... Що се ти — ти, наче, не при собі!..."

"При собі!.. зовсім при собі!.. не дивуйся, Соню, моїй речи, не хрести мене, не думай, що я з глузду з сунувся, що в мене в голові туман... я здоров! не жахайся моєї речи... я справді питаю тебе: чи хочеш стать у парі зо мною?.."

— "Сестрі з братом?.. ти..."

"Цить, цить!.. ти мені не сестра, я тобі не брат..."

У Соні ринули слёзи: остання річ Семена завірила її, що він отуманів, збожевольнів, їй стало ёго жаль...

"Чого ти плачеш, Соню?" допитувався Жук. — "Ти не віриш мені? думаєш, що я брешу, що верзу нісенітницю?.. Ну, ходім до матусі!.. ходім, нехай вона тебе завірить, нехай вона тобі скаже, що ти мені не сестра." И взявши Соню за руки, Жук бігом повів її в дім. Соня не суперечила: їй и самій хотілось швидче добраться в дім, позвать неню, розказать їй, що

Семен небезпечно занедужав, уложить ёго швидче в постіль и послать за лікарем.

Жучиха сиділа в салі. Жук підбіг до неї з Сонею и сказав:

— "Матусю! серденько! завірте Соню, що вона мені не сестра... я їй говорив, та вона не вірить..."

А Соня мокрими від сліз очами глянула ніжно-жалібним поглядом и тихенько проговорила:

— "Мамо! треба швидче послать за лікарем."

"Бачте, бачте!" скрикнув Жук, почувши слова Соні; "чуєте, мамо, що вона каже? вона думає, що я з ума зійшов!"

— "На що за лікарем?" спитала спокійно Жучиха. "Сеня тобі правду говорить."

Соня здвигнулись, подалась трохи назад и тихо промовила:

— "Правду?... так значить, ви мені не мати?"

— "Ні, Сонечко, ні!"

— "Хто ж моя мати?"

— "Не знаю, моє серденько!"

— "Так я безрідна? так у мене й матери нема?... ніхто її й не знає!.. Де ж ви мене взяли?... а батько мій хто?"

— "И про те не знаю!.." одповіла Жучиха.

Соня спустилась на стелець... ноги її и вся вона тремтіла.. холодний піт виступив на чолі. Зложивши хрестом на грудях руки, бліда як крейда сиділа Соня и говорила:

— "Так я безрідна!... ні батька, ні неньки!"

Жучиха и Семен прийнялись заспокоювать Соню. Соня мовчала... тільки краплі холодного поту виступали більш и більш. Жучиха одвела її в спальню, вложила в постіль, вкрила теплим одіялом и сіла біля ліжка; а Семен, стоячи з боку, дивився и мовчав... Лице його якомсь витяглось, очи запали, на чолі понапинались жили... Багацько він пережив того дня!.. йому здалось вже, що щастє, надія, мелькнувши наче блискавка, знов покинули його, осудивши терпіть ще гірші муки.

Помовчавши, Жук тихим голосом промовив до матери:

"Мамо! послать би за лікарем?"

— "Пошли, синку, швидче!"

Жук на цинках вийшов з хати.

Два гонці побігли за лікарями!

А Соня, закривши очи, лежала наче мертва. Рися и Frl. Ганна, не знавши нічого, тільки дивовались: їм здавалось, що тут сподіялось щось чудне, але що именно — вони не могли зрозуміть.

Минуло годин зо дві, в котрі Жучиха не одходила від Соніної постелі. Далі вона тихенько встала, нагнулась до лица Соні, и стала прислухаться, чи дише вона, чи ні. — "Пресвята Богородице! спаси її!" промовила Жучиха. Очами повними сліз подивилась вона на образ Пречистої, перехрестила тричи Соню и подумала: "заснула!"

Нищечком, тихенько вийшла Жучиха з Соніної спальні, а слідом за нею ввійшла туди FrI. Ганна.

XI.

Пізно вже в вечері привезли лікаря. Соня не спала, вона лежала без пам'яті, важко дихала; очі блищали, лице горіло... од неї так и палило. '

Сівши біля недужої, лікар узяв пульса, посчитав, виняв з кишені трубочку и вставив під руку у самого плеча Соні... Живе срібло піднялось у трубочці до 40°. Лікар зробив серйёзну міну в лиці...

— "Горячка!" сказав він, написав рецепт и велів їхать за лікарствами, а сам принявся запомагать тим, що можно було достать дома...

Перед світом привезли й другого лікаря. И сей став проводить те-ж, що й перший: считать пульс, мірять температуру, слухать груди...

— "По моєму не горячка, а тільки нервовий припадок,"

сказав новий лікар. "Небезпечного нічого нема!"

У Жучихи й Семена наче гора звалилась з душі.

Одначе перший лікар не згожався и стояв на своїм, виводячи горячку з того, що Соня нікого не пізнавала и говорила нісенітницю.

В кінци обидва лікарі згодились на тім, що Соня дуже слаба, що їй треба спокій, що треба положиться на молоду силу природи и тільки помагать природі, та підкріплять сили недужої....

Великий смуток склався в домі и в дворі Жучихи через недуг Соні. Стара Жучиха ледве-ледве передвигала ноги. Вона разом мучилась и за

Соню и за Семена: більш усіх в недужі Соні вона винуватила себе одну: "я-то, я, стара, та дурна; усе лихо заподіяла!... Щоб було мені спершу приготувить Соню, а потім їй сказать, що вона не дочка мені... так ні-ж! не з'явила й сего — покарав мене Бог за гріхи!"

Про горе Семена и говорить нічого: він ходив, як кажуть, між життям и смертю. "Не жити ме вона — и мене положить в одну могилу з нею," думав він.

А пан-отець що-дня служив молебні о выздоровленні болящої Софії.

Лікарі не виїздили з Жуківки...

Вісім днів Соня нікого не пізнавала и твердила чудні речі: "Безрідна!.. підкидачка" — говорила вона... Сі слова розуміла тільки Жучиха та Семен.

Девятого дня Соні полегшало. Вона пізнала Жучиху и Семена и Рисю. Побачивши двох незнайомих муштин, Соня виразила на лиці дивовижу.

-"Се лікарі," сказала їй Жучиха.

— "А давно я не здужаю?" спитала Соня.

Один з лікарів приложив пучку до своїх губ и дав Жучисі ознаку, що не треба говорити з недужою.

Днів через три лікарі поздоровили Соню, Жучиху и Семена и запевнивши, що тепер вже ніякої опасливости нема, поїхали до дому. Жучиха взяла з їх слово навідуваться хоч днів через два. Соня пролежала ще тижнів зо два. Як же ж вона змінилась! Яка вона стала блідо-жовта, худа, слаба!... молоде життя не било ключем, а наче малесенький огонёк у лампадці блищало у її в очах...

Не будемо говорити про радість Семена, про загальну радість усього Жучишиного дому — про ту радість, яка витала і світилась у всіх на лицях від одужовання Соні...

Минуло ще з місяць, чи й більше: Соня зовсім поправилась. Жук, не заводячи за увесь сей час ні разу розмови з Сонею про своє коханє, став тепер радиться з матерю, яким би побитом краще приступити до Соні?

— "Треба, синку, з осторогою!.. підождемо трохи!.. нехай ще вона поправляється, а я щось придумаю."

Семен спустився ві всім на матір.

Зближалось 29. Липця, день народження Рисі, котра вступала в 18-ий рік свого житя. Жучиха задумала святковать сей день як ради Рисі, так и ради видужання Соні.

"Треба зїздить до Віренка," сказав Жук матери, "давно я в ёго не був."

— "Конечно треба!" одповіла мати.

"То може б и Соня поїхала з тобою, щоб подяковать Віренчиху... вона кілька раз заїздила до нас за час недуга Соні, а з нас ще й досі ніхто не був у неї... не гарно."

Згодились, щоб другого дня з-ранку Семен з сестрою и Сонею поїхали до Віренка. Соня була якась весела, задовольнена сама собою. Підійшовши до Жука, вона сказала:

— "Сеню! хочеш — я заграю ту Бетговену сонату, що колись ти бажав?"

"Заграй!" одповів Жук.

Соня грала з страстю и та страсть, наче луна, наче електрика обзивалась в душі и в серці Жука: він не зводив своїх очей з Соні... Соня скінчила; Жук сидів мовчки...

— "И не подякуєш?" сказала до ёго Соня. "Мабуть не гарно я грала, бо давно таки не грала! за час недугу не присідала до рояли."

"Чи ти не втомилась?" спитав її Жук, дивлячись на її блискучі очі.

— "Е, ні! мені так гарно якось на душі, так весело, що й сказати не можна... все б грала, та грала. Думала: тебе розвеселю; аж ні! чого ти такий сумтний?"

"Я? — так собі..."

— "Ні, не так!... я знаю!" И Соня впиалась своїми очима в вічі Жука... В серці Жука піднімалась давнішня хуртовина; він збирав усі сили, щоб вдержатись, щоб нічого не сказати Соні, боячись, щоб знов чого не сталося не гаразд...

Жучиха сиділа в другій хаті з Рисею. Жук встав и намірився ити до їх. Соня загородила ёму дорогу и сказала:

— "Чого се ти від мене тікаєш, Сеню?... Я хочу поговорить з тобою... хочу дати тобі відповідь на твоє питанє..."

"Яке?"

— "Забув!.." в голосі Соні почулись слёзи.

Жук взяв її за руки и сказав: "Ну, ну, кажи-ж: що ти хотіла? ну!..
серце, Соню!.."

— "Ти забув... знаєш: у саду питав мене — ще до мого недугу..."

Жук не знав, що діяти... він боявся промовити слова... недуг Соні
страшною манією стояв перед ним...

— "Пам'ятаєш: питав про щастє... казав: чи хочу я твого щастя... бери
єго!"

Соня схилила свою голову на плече Семена. Семен стиснув її и кріпко,
кріпко поцілював... хвилин три ніхто не промовив ні слова...

"Ти любиш мене, Сонечко? ти моєю будеш?.."

— "Буду!.. твоя, твоя на віки!" и знов замовкли, тільки чулось довге
цілюванє. А стара Жучиха дивилась на їх з другої хати и слєзи радости
виступили на її очах.

"Ходім до нєні! ходімо, скажемо їй!" говорив Жук.

— "Ходім!" одповіла Соня...

XII.

В хуторі у Віренка було одно любиме місце біля дому, де, в вольну
годину, любив він спочивать: під вікнами стояло дві дикі старі престарі
груші; стояли вони одна супротив другої; гілє їх сплелось між собою так
густо, що вийшов такий намет, в котрий ніколи не проглядувало сонце.
Біля сих груш Віренко завів цвітник, між грушами всипав землю піском,
поставив стіл, ослін, и сидючи тут оглядував своє господарство; бо
справді з сего місця воно було як на долоні.

Під сими ж грушами у холодку грались завжди за доброї години Віренкові діти. В сему ж холодку застав Віренка з діворою и Жук.

Віренко зрадів гостям.

"Поздоровляйте мене!" сказав Жук, цілючись з Віренком. Голос його оддавав щирою радістю, лице наче сяяло...

— "З чим? кажіть!" спитав Віренко. "Кассу затвердили?"

"Ні, не те!... я женюсь!"

— "Оттак!.. час добрий!.. А кажіть, з ким?"

"З нею!" одповів Жук, указуючи на Соню.

Віренко подивився на Жука таким поглядом, у котрому можна було зрозуміть, які думки вскочили в голову Віренка. "Чи в своїм він умі?" подумав Віренко и спитав:

— "Шуткуєте!.. як же можно!.."

"Жениться з сестрою?.." перебив Жук. "Так?.. ха-ха-ха! була сестрою, а стала невістою... буде жінкою."

Віренко здвигнув плечима.

"Не дивуйтесь!" сказав Жук. "Се правда," и розказав Віренкови історію Соні.

— "Ну, коли так," озвався Віренко після того, як замовк Жук, "то поздоровляю вас! дай Боже вам — щастє — долю!"

Жук запросив Віренка до себе за батька.

— "Добре, добре, буду... А коли ж весіле?"

"Не скоро ще!... на Соніні именини, в день св. Софії."-

Весело було 29. Липця в домі Жучихи. Не тільки люде, а здається и стіни святковали и ділили радість старої Жучихи и її семьи. На radoщах Жук зазвав не тільки своїх приятелів, а трохи чи не всіх своїх сусід.

Стали садовитись за обід. На дворі почувся дзвоник.

— "А хто се спізнився так?" спитав Віренко.

"Се Хмара суне," одповів Жук, подивившись в вікно.

Війшов Хмара з жінкою.

— "Вас треба тричи поздоровлять," сказав Жукови Хмара.

"Через що тричи?" спитав Жук.

— "Раз через те — що сьогодні народжене вашої сестри; друге — з зговором; а трейте ось що — читайте!"

Хмара подав Жукови бумагу и додав: — "Я отсе прямо з города; учора в вечері був у комисаря, принесли при мені з почти папери; стали розпечатувать — и ваш тут. Я кажу комисареві: дайте, я одвезу сам своему сусідови, бо завтра буду у ёго в домі!"

"Браво!!" крикнув Жук, кинувши погляд на той папір, котрий привіз ёму Хмара. "Браво! слухайте, панове! "Уставъ ссудо-сберегательной

кассы въ сель Куликахъ, утвержденной г. Министромъ, препровождается для врученія учредителямъ," прочитав Жук.

Почались нові поздоровленя.

"Ну! се справді у нас разом велике свято!" говорив Жук, радіючи, наче мала дитина, и цілючи то неню то сестру то невісту то Віренка.

— "Жаль," сказав Хмара, "що наш предводитель не захотів побитися зо мною о заклад. Я ёму говорив, що каса таке добре и вгодне и Богови и урядови и народови діло, що її без всякої суперечі затвердять; а він твердив, що ні, и ні!..Отже на моє вийшло! Коли ж ви, Семене Ивановичу, одчините вашу кассу?"

"Про се за вірно не скажу... Прийде якийсь час!.. нехай люде оброблюються... вольнійше буде. Знаєте: швидкої роботи не хвалять."

— "А на що ж ёго й одкладувать? грошей вам не добувають; певно, що вони у вас на готові; а чим швидче запоможете народови, тим лучше," говорив Хмара. И довго ще він твердив, яке се користне для народа діло видумав Жук.

Перед вечером в день св. Софії Жуківска церква була повнісенька народу; тиск був страшенний! В церкві горіло три панікадила, серед церкви стояв аналой, покритий білою новою парчею, царські двері вже були відчинені и пан-отець у білих ризах дожидавав молодих. Хмара принявся порядковать у церкві и одпихать народ од аналою.

— "Розступіться бо! чого лізете?.. дайте ж молодим дорогу!.. бач налізли! и чого вони тут не бачили!" гомонів Хмара.

— "Того, чого й ви не бачили," озвався чийсь голос.

— "Та розступіться, кажу вам!"

— "Розступимось, як треба буде... И чого він тут порядкує! йшов би до себе тай порядковав!"

— "Ти мовчи!" огризнувся Хмара, сам не знаючи на кого...

— "Молоді! молоді!" почулось між людьми. Народ при сім слові — як один розступився на два боки и від дверей до аналоя стало свободне місце. — "Гряди! гряди!" гукнули півчі...

Кончилось вінчанє, стали виходить з церкви. Як же здивовались наші молоді, побачивши неждану картину. Не менш як сотня куликівських дівчат, завітчаних квітками и стрічками, у білих мережаних и вишитих сорочках, стояли лавою в два ряди од церковних дверей через увесь цвинтар и по улиці. Як тільки молоді виступили з церкви на цвинтар, дівчата почали посипать перед ними путь квітками, говорячи: "щоб так на вас Господь сипав щастє, долю и вік довгий!"

Другого роду свято одбулось у Куликах на Покрову. В той день Жук реалізовав свою завітну думку, одчиняючи двери позичкової каси. —

(Кінець I. часті.)

ЧАСТЬ ДРУГА.

В Баден-Бадені супротив Hotel de Paris єсть невеличкий, дуже гарний, тінистий садок, увесь измережаний доріжками. По краям доріжки обсажені пишними квітками. Серед саду фонтан, округ фонтана майданчик обсажений віковичними липами, кленами и каштанами. На майданчику и де-не-де по доріжкам постановлені під деревами, наче в зелених шатрах, столики. Починаючи з весни, як тільки дерево покриється листом, що дня в отсєму садку грає музика и завжді тут тиск людей: одні сидять коло столиків и аж сопуть — так тягнуть пиво; другі смакують каву, инчі дивляться на порожні пляшки з етикетой "Lafitte". И якої тільки не стрінеш національності, якої не почуєш мови! німецька,

англійська, найбільш французька, хоч Французів тут найменше; найменш великоруська і польська, хоч Великорусів і Поляків тут найбільше... Звісно, що Великоруси, як тільки переїдуть межу свого царства, зараз кидають рідну мову і розмовляють по французьки: по своєму за кордоном Великоруси говорять тільки тоді, як лаються між собою, або як зійдуться де в закутку сам-на-сам; тоді вирветься у них рідне слово, але говорить по великоруськи публично — велика більшість Великорусів за кордоном, хто його знає через що, не хоче, чи соромиться, чи що.

Садок і Hotel de Paris держав якийсь Німець з польським назвищем. (У той час Поляки не кляли ще Німців і братались з ними.) Ходила гутірка, що господар Hotel de Paris був просто утікач з Волині, що він служив у Росії урядником, вкрав якусь рядову сумму і чкурнув до Байста, у котрого купив чи випрохав вид саксонського підданця і оселився в Баден-Бадені; але така гутірка може й брехенька; вірно тільки те, що Готфрід Фон Цапінський (господар Hotel de Paris) вмів говорити і по польському, і по великоруському і по нашому; по нашому тільки він дуже твердо вимовляв и, наче великоруське ы, и ю наче у....

Велика саля в H.d. Paris теж саме що дня була повна всякого народу. Тут округ зелених столів і біля рулеток не було пустого місця, особливо ж рулетка і карти приманювали великий натовп в час моєї хроніки. Мабуть і рулетка і єї поклонники чули, що рулетка доживає останні дні свого, занадто довгого віку, що от-от засвербить у Наполеона III долоня і захоче він "охрестити" огнем свого одинчика і запросить у куми під Седан того "железного з трьома волосками чоловіка", котрий во ім'я волі і народности виганяє з сейму народних послів і заганяє їх у тюрми, котрий іменем "парляментаризма" спутав і зануздав берлінський парлямент і водить його, мов циган ведмідя на ланцюзі... Еге! мабуть баденська рулетка чула, що "герої" другої половини XIX-ого віку, ограбивши ні в чім неповинну Францію, проковтнувши і не подавившись Ельзас і Лотарингію, доберуться і до баденських вертепів рулетки і карт. Чи сподівалась тоді рулетка до себе в гості Бісмарка, чи ні, а вірно те, що усі Баденці запримітили, що тієї весни з'їзд "гостей чужоземців" був у

Баден-Бадені незвичайний и ніколи ще не кипіла така страшенна, завзята и горяча праця біля рулетки и зелених столиків, як тогді...

А може ще й природа приманювала чужоземців в отой невеличкий та чепурненький и огрядний Баден-Баден, бо й природа округ Бадена аж надто гарна.

Чи сьак, чи так, а наїзд у Бадені був великий, найбільш гостей наїхало з Росії. Я не стрічав ще такого чоловіка, котрий б, їхавши з Росії чи "на води" чи з ученою задачею, поминув Баден-Баден... Вже ж не даром завелось там и "русское дерево"....

Вечоріло: стояв кінець цвітня; надворі ще було видно, але в вікнах Н. d. Paris світ ґазових рожків и лямп спорився вже з надвірним світом, наче перший проганяв останнього, а сей не хотів ще кидати людей...

Округ однієї рулетки стояло чоловік двайцять: и на лиці и в погляді кожного з них світились якісь хижі, користні, неспокійні гадки; кожен, вліпивши очі в рулетку, так подався до неї грудьми, наче чекав тієї хвилини, щоб можна було попередити усіх и одному накинутися на рулетку. Дивлячись на сих людей з боку, не можна було не прочитати на лиці кожного, що він мислить: "ех! коли-б на мою долю! Господи! поможи мені!" Аж ось рулетка стала...

— "Я виграв!" скрикнув молодий чоловік з невеличкою борідкою. То був наш знаємий Джур. Обіруч вхопив він за червінці, брав їх в жмені и хватаючи поривисто пхав золото в кишені.

— "Буде! годі!" сказав він и прожогом метнувся до дверей.

— "Co to? co? juz koniec?.. to po moskiewsku!..."

— "C'est une bassesse!"

— "Ja!... das ist recht schweinisch!"

— "Б?о ужь ни на что не похоже-съ!"

— "C'est lache — "

почулось біля рулетки разом кілька голосів; бо ніхто з гравших не сподівався, щоб Джур, узявши з кону усі гроші, зараз забастовав гру; ніхто не сподівався, щоб він зломив звичаї рулетки: тим то усі й здивовались Джуровому забастованю и кожен по своєму пустив недобре слово слідом за Джуром. Але Джур не чув того нічого. В ту годину він був несамовитий; вийшовши на улицю, він землі не чув під собою; не йшов, а тюпав, придержуючи обома руками свої кишені: чи на те він придержував, щоб червінці не повискакували, чи може сам собі не вірив и лапаючи кишені хотів завіриться, чи справді він виграв, чи не в галюцинації він? Піт котився у нього з лоба по лицю, а він все тюпав та тюпав швидче до дому... Ось він и дома, у готелю. Вткнувши швидче ключ у замок, він так повернув його, що в замку аж затріщало щось... Вийшовши в свою кімнату, він вихопив ключ и знов замкнувся з середини; поспробував, чи кріпко засунуті клямочки у вікнах, спустив завіски на вікнах, засвітив свічку, пішов за ширму и, сівши на ліжку, принявся виймать з кишені золото, кладучи його в шапку; останній червонець вискочив з рук и покотився по долівці під ліжку — Джур прожогом кинувся доставать його.

— "Ой! як втомився я!" сказав голосно сам собі Джур и держачи обома руками шапку з грішми, не зводив з них очей. Він з роду не бачив стільки золота, не диво, що він притиснув шапку до грудей и всміхнувся. Завітні гадки, завітні мрії його в очевидь починали справджаться; скільки раз пестив він думки: як би так, щоб и швидче и більше назбирать грошей, як би то гарно він тогді став жить, як би розкішно обставив своє кубло, завів коней, іздив протягом. Але, ще їхавши у Жуківку, отсі його мрії — були тільки мріями; а ось не минуло й року, а вже жите його стелиться перед ним скатертю!..

Там ёго жде молода, гарна невіста, там з нею гроші и земля; тут у нёго повні кишені золота, наче з неба; а там, трохи дальше, мріла перед Джуром добра лікарська практика, знов гроші, усі ёму кланяються, поважають... У Джура аж дух захватувало од таких думок, й довгенько він сидів наче нерухомий, дивлячись на свою шапку повну золота...

— "Скільки ж тут? треба ж полічити!" подумав він и став розкладувать російські червінці до російських, французкі до французких и т. д. Руки ёго тряслись наче од пропасниці, очи горіли, щоки розжевілись, губи тремтіли: справді він походив на Скупого Лицаря. И налічив Джур золота на сім з половиною тисяч карб. — "А я гадав більш!" подумав він; "ну, та й те добре; не знаю тільки, кого дякувати: чи Бога, чи чорта... Е, та все одно! аби гроші!.." З сим словом достав він свій сак, вложив бережно в нёго гроші, переложивши їх папером, хустками и сорочками, щоб не брязкали, замкнув сак, повісив ключ собі на шию, и став ходити по хаті, гладячи обома руками борідку. — "Добре!.. добре!.." думав він, ходячи; "71/2 тисяч!.. добре!.. ну, та й втомився ж я, треба спочити."

Джур ляг, але сон не йшов до нёго: старі, закохані думки гуртом лізли в голову и разом з образом Рисі проганяли сон. Летить Джур на однім боці — перед ним Жуківка и Рися; перевернеться на другий — червінці, будинки, практика; забється лицем в подушки — ёму верзеться, що злодій вліз в вікно и бере ёго сак... Довго так перевертався Джур, далі схопився, засвітив свічку, глянув па годинник: пів до четвертої, світ!.. він, наче опарений, обувся, убрався, подзвонив кельнера, попросив ёго посчитати, скільки має заплатити, и достати у першім поїзді білет до Дрездена.

Кельнер поклонився и пішов, дивуючись на Джура; а Джур замислився: "Що ж я робити-му в Дрездені? чого я туди поїду? чи не красче б в Ніццу, або до Парижа, а не то в Рим!.. чи може в Жуківку?" — и різні гадки засновали в голові Джура...

Тимчасом скажемо, як Джур опинився в Баден-Бадені. Вернувшись з Жуківки, він через два тижні вже іхав за кордон. Де він роздобув

грошей, про се я не знаю. Між студентами багато де-чого говорили, та чи все ж те переймать, що на воді біжить? Одні говорили, що університет післав ёго "усовершенствоваться въ наукахъ"; другі перечили, кажучи, що се неправда, бо були студенти, котрі красче Джура скінчили університет и більш мали права на запомогу від університета; трейті казали, що професор Бокогрій якось умудрився так, що Джур взяв якусь стипендію... Та для нас все — одно!.. ми знаємо, що Джур з Росії завернув спершу до Відня, пробув там до лютого, подався в Прагу и з кінцем лекції думав поїхати на якийсь час в Жуківку, але стрівся з якимсь приятелем, котрий підбив ёго прожити літо в Європі, а потім звернув Джура на "учену задачу" розвідати де-які мінеральні води и написати про них докторску диссертацию. Ся порада дуже сподобалась Джурови, через те найбільш, що в Н. була лічебниця штучних мінеральних вод. "Изучивши" натуральні води біля самих криниць, їх хемічний склад, їх вплив на недужих и написавши про се трактат, запевно одержиш вплив на лічебницю в Н., значить — прямо підеш по дорозі на добру практику... Осівши на сій думці, Джур післав в Жуківку лист, просячи вибачити ёму, що не може додержати обіцянки и приїхати літом. Ідучи "изучать" мінеральні води, Джур и ёго приятель задержались з цікавості у Баден-Бадені, и вже, як водиться, завернули подивитися и на рулетку. Першого вечера пригтель Джура щось виграв, на другий вечер ще більш, на трейтій став підмовляти и Джура примазаться до рулетки. Джур не згодився, але на четвертий вечер знов таки пішов в Н. d. Paris з задачею "придивляться як страждуть людські нерви". Так ходили вони кілька раз: Джуровому приятелеви доводилось и програвати и вигравати. Дивлячись на "нерви", Джур не міг не запримітити и того, як пригорщі червінців переходять з однієї кишені в другу, як часом один червонець потягне сотні других: и "учена задача" стала мішатися у Джура з заздростю... Він рішився поставити два червінці и взяв двацять; поставив 10 и взяв сто, поставив 50 и взяв усі ті червінці, котрі ми бачили у не́го...

Тревожний стан душі не покидав Джурі всю дорогу з Баден-Бадена. Він не випускав з рук свого сака: ёму здавалось, що кожен пасажир відає, що в тім саці лежать червінці, і кожен тільки про те й мітикує, як би викрасти ті гроші, кожен тільки жде тієї години, щоб Джур кріпко заснув... І кріпиться Джур, щоб не заснуть; а сон, мов умисне, так і лізе до нього, так і сплющує ёму, очі. І от почалось боротьба фізичної потреби заснути і душевного остраху, щоб не проспав сака!... Сидить Джур у куточку вагона, пооддає від других пасажирів і то раз-по-раз курить, то книжку читає, то в вікно дивиться; одно слово: кріпиться Джур наче стара баба на "Діяни", пильнуючи не проспав, як "дочитаються Христа"... Знеможе сон Джурі, от і заснув Джур, але чи мине година чи ні, він прокинеться та швидче до сака: чи цілий, чи ні? —

І довгою, безконечно довгою здалась Джурові дорога. "І чого я поїхав в Дрезден?" став думати Джур; "справді чого я там не бачив? чи не краще б було податись чи в Гайдельберг, чи в Базель, а то в Дрезден!.. І чого?.. сказано задуріла, затуманилась зовсім голова... Ну, та нічого робить!.. нехай і так, побачимо ще й Дрезден!..."

Аж ось і Дрезден! Зрадив Джур, миттю вибіг з вагона, сів в перший омнібус, звелів везти в Hotel Sax. Причепурившись, зараз подався в банк і тільки тогді трохи заспокоївся, як здав своє золото в банк і взяв білет на своє ім'я.

— "Тепер нехай крадуть!" думав він... "тепер ляжу виспатися." Ліг він спати і проспав увесь день, спочиваючи, наче після якої трудної, важкої праці. Треба сказати, що Джур втомився більш душевно, ніж фізично: несподіваний сліпий талан укрив ёго мозок таким туманом, підняв ёго нервову систему так, що ёму великого труда стояло держати свої мисли хоч в аби-якім порядку; не диво, що він сам не знав, куди ёму їхати і чого він поїхав в Дрезден. Щастє як і нещастє часто несуть з собою повну торбину тривоги, неспокою і лиха...

Довгий сон заспокоїв Джурові нерви; вставши, він став спокійніше мислити: що ж далі діяти, куди податись? Найбільш тягло ёго в

Жуківку: "поїхать," думав він, "уговорить Жучиху и Рисю на весіле тепер, доказать їм, що одклад не йде в лад... одружаться... та тоді з молодого жінкою и в Н. добре, як би так!"

Довгенько Джур переберав усякі пляни и став на тім, щоб написати до Жучихи лист, просячи її згоди на весіле, и ждати одповіді в Дрездені. Піславши лист, Джур принявся оглядувати столицю Саксонії.

Хиба ж в Дрездені ні на що й подивиться! Одна ґалерія картин чого стоїть! То величезний неоцінний скарб трохи що не всесвітнього искусства. Ходиш по салях тієї ґалерії, дивишся, любиєшся и впиваєшся тим нектаром, котрий щедрою рукою ле зібрана там живопись... тут читаєш историю живописи, историю її розвою, историю мисли, бачиш душі великих художників: Рубенс, Мурілло, Корреджіо, Рафаель....

Завернув и Джур в ґалерію картин. Обійшовши усі салі в низу, він сів перед Мадонною и задивився на неї. Трохи згодя рядом з ним сіло дві дами: одна висока, літ за 35, повновида, так здоровем и несло од неї; друга понизька и така худа и жовта, що не можна було вгадати її віку. Дами мовчки дивились на Мадонну а Джур став придивляться до високої дами. Справді ж бо и біля Мадонни не гріх було подивиться и довго дивиться на неї! Що таке було у неї, чим вона причаровувала до себе — сего не скажеш, хочби скільки не дивився на неї, хочби скільки не силковався описати її красу; так само як не скажеш, який вираз у Мадонни... Скільки не нюхай рожу — не скажеш, чим вона пахне; скільки не слухай, а не скажеш, яка чарівнича сила лежить в трелях соловія и чим тебе чарують його пісні!.. Людська мова не має, и не буде мати слів и виразів, щоб виразити погляд Мадонни, пахощі рожі и гармонію соловія. Отже коли б я був художником-малюем и колиб довелось мені списати тип українсько-руської красавиці, я б красчого и вірнішого не видумав, як обличчя отієї високої дами, на котру задивився Джур.

— "Час вже й до дому," сказала дама своїй товаришці.

Російська мова за кордоном — мов громовина підбила цікавість Джура и він усіма очами впився в даму.

— "Спочиньмо ще трохи, я дуже втомилась," одповіла друга дама. "Та й очей не хочеться звести з отсієї картини, так би все дивилась на неї; и чим довше дивишся на неї, тим красче вона становиться."

Джур не видержав и вмішався в розмову.

— "Ото — то й єсть велика сила великих художників," сказав він; "з першого погляду їх твори наче й не примітні, але вони ростуть перед вами великанами тим більш, чим більш ви спізнаєте їх."

— "Ви русский?" спитала висока дама, дивлячись дивовижно на Джура.

— "Еге! з України," одповів він.

— "О, як же я рада сёму! я сама Українка, з Полтавщини, и щиро люблю своїх земляків, особливо ж рада стрічати їх за кордоном..." Дама простягла до Джура свою руку и додала: "Я — Лаврова, може чули..."

— "А я доктор Джур" (у Росії усі лікарі зовуть себе докторами).

— "Давно ви в Дрездені?" питала Лаврова.

— "З тиждень, чи що; а ви?"

— "И я не що давно! я їду в Швайцарію, там мій син у школі, давно не бачила ёго, треба провідать."

Щира розмова завязалась швидко, як звичайно заходить вона, коли де на чужині стрінуться земляки. Лаврова зазвала до себе Джура. Вона жила в "Н. Victoria", наймаючи п'ять розкішно обставлених кімнат.

Уляна Петровна Лаврова, з роду Многогрішних, була дочкою багатого полтавського пана Бовдура — до мозку кісток омоскаленого генерала; дід її, по батькові, був просто Бовдур, син же його, служачи у Павловій гвардії, носячи довгу косу і посипаючи волосся pudroю, до предковичного свого українського прізвища додав московське — овъ; бо звісно, якось ніяково вимовить "генерал Бовдур!" — зовсім не те "генерал Бовдуровъ..." Якось приємніш і звук, та й більш оддає "российским" патріотизмом. Дочки Бовдура (синів не було) одержали те вихованє і ту освіту, яку давали на Україні багаті пані літ 20 назад, "московско-француске".

Не довго дівовала Уляна: на першій балі, котрий задав Бовдур задля шіснацятилітньої дочки, вона сподобалась лямб-гвардійському полковникові родом з Калуги, Лаврову, чоловікові в-двоє старійшому від неї; а Уляні подобався мундир Лаврова, його вуси і його джигуноватість. Через рік вони й побрались. Перші два чи три роки жили вони собі наче-б то і в любові; відтак пішли між ними сварки, жінка ревнувала чоловіка, чоловік — жінку і дійшло до того, що Уляна Петровна зісталась тільки номінально Лавровою. Почали вони заводити свої раути і округ неї стала збиратись ціла орда джигунів... Хлинув час демократичного дощу і в салоні Уляни Петровни трохи-по-троху став заноситься демократичний, хоча звісно фалшивий дух і подув вітер "запомоги темним, меншим братам". Уляна Петровна під впливом одного червоного демократа-космополіта, в котрого вона закохалась, зробилась горячою демократкою. Не встигла вона ще зовсім одемократизуватись, як коханця її лікарі послали кудись пити кумис, там на кумисі він і дуба дав... Широке серце неodemократки не довго пустовало і приголубило собі інженера Чайку, завзятого націонала. Чайка требовав, щоб Уляна Петровна, кохаючи його, кохала і його ідеї і служила їм. Він став будити у душі Лаврової родові українські традиції, став її підбивати на реалізованє її речей про "запомогу меншим братам" і приневолив, що вона

подарувала своїм "временно обязаннымъ" селянам увесь викуп за землю. То був значний подарунок и вічний спомин Чайці; через ёго коханє більш ніж тисяча чоловік одержали добрі наділи землею. За проводом Чайки Лаврова стала одвертаться од своїх приятелів-аристократів и в салоні її завелись мережані сорочки, свитки и українська річ. Уляна Петровна з своїх стотисячних доходів стала уділять десятки карбованців на народні школи и книжки. И пішла про неї луна скрізь и по Україні и за Україною. Уряд став коситься на Лаврову, особливо на Чайку. Хтось порадив їй їхати за кордон: вона взяла свого одинчика Васю и одвезла ёго в Цюрих, щоб там ёго виховували "Українцем". Вертаючись в Россию вона завершила до Пешта, щоб вклониться Деакові, бачилась з Тюрмом десь; була и у Паляцкого и в Рігера, думала завернуть и до Львова, та не стало часу, бо прийшла звістка від Чайки, щоб вона швидче верталась до дому, бо ёму "треба їхати на службу в Иркутск". Правда: Чайка спинався против такої служби, хотів взяти відставку; але ёму переказали, що відставку ёму дадуть, а в Иркутск все таки він поїде. Він поїхав "на службу". Лаврова спершу думала и собі податись слідом за Чайкою до Иркутска, та чогось так передумала, поплакала, пожурилась и не поїхала, а забралась до себе в село и стала сумувати. Добра доля змилювалась над нею и на розвагу її післала вже знаёмого нам Сопуна. Сопун провадив тіж ідеї, що й Чайка, через се то Лаврова швидко здружились з ним, та так здружились, що Сопун перебрався й жити до неї... На селі, звісно, скучно: поїде Сопун в свою роту, помуштрує солдатів и нічого ёму більш робить; та й муштра та опротивіла ёму, наче гірка редька. А з Лавровою все таки перекинеться живіш словом. Отже через зиму Сопуна погнали з ёго солдатами в Чернігівщину и Лаврова знов засмутилась; та нагадала, що час провідати сина, и подалась за кордон, взявши з собою на розвагу дочку одного небогатого полупанка, Марусю Чепурну.

Ідучи до сина, вона не хвталась и задержалась у Дрездені, розмисливши виписати сюди й Васю. Вона взяла гарно обставлену квартиру и завела свій гурт знайомих... Чайка вже вилетів у неї з голови... Щоденними гостями її в Дрездені були поручник в відставці Кронід Нельговский, родом з Пирятина, уніятський піп з Галичини Іван Коцюк, та поміщик з Роменського повіту Максим Ноздроватий. Нельговському по виду

було літ 27; високий, плечистий, трохи лисий, з мускулистими здоровими червоними руками. Їго чорне кучеряве волосє, вираз палких, круглих чорних очей, оливковий цвіт лиця, густі підстрижені вуси и довгий острий ніс видавали єго якимсь Азіятом, особливо в той час, як він бував разом з Коцюком, чоловіком худощавим, низеньким, блідим и засмученим. Нельговский видавав, що він їздить по Європі з порукою якоїсь української громади, щоб вислідить жите робітників в Швайцарії, Бельгії и в Німеччині; справді ж він байдикував и дальше Саксонії не був. Коцюк чоловік літ 30, мав в Галичині добрий прихід; але, поховавши в одно літо жінку и двоє дітей, лишив свою парафію и потяг по Європі розносить свою журбу. Ноздроватий — давній знаємий Лаврової, стрівся з нею, їдучи за кордон, в Варшаві и разом з нею приїхав до Дрездена. Ноздроватий — з колиски крепак, відтак вихованець кадетского корпусу (воєнної гімназії), потім гусар, ремонтир и, як усі ремонтирі, завзятий гуляка и джигун; в кінець — ротмістр в одставці и нікчемний хазяїн. Ярмаркові безсонні ночі, вино, карти, московські циганки, актриси — отсе все разом вивітрило з Ноздроватого усе людське, крім образа, и зробило єго насмішкою не тільки над панамі в загалі, а навіть живою насмішкою над полтавским панством, котре, правду сказати и все гуртом не що инче, як насмішка долі над людским родом. — Шість літ Ноздроватий був виборним маршалком, на третій вибори єго скинули, за те що він "ліберал". Ноздроватий розсердився, плюнув и оддавши свої землі жидові в аренду, поїхав за кордон, щоб там травоядних Німців наділять українськими грішми... Лаврова радо держала біля себе Ноздроватого за те, що він умів справити усяку її поруку, приносив їй що-дня усі Дрезденські новини, особливо ж новини з "российско-дрезденської колонії".

У Лаврової була та щаслива вдача, що кожен, з ким вона заговорила, розмовляв з нею, наче з давнєю знаємою: так якось навчилась вона вгадувати людей и вдаряти у власний тон кожного. Так було и з Джуром: швидко всім спізнався з Лавровою и став їй щоденним гостем. Лаврова ходила и їздила з ним на прогульки, що-дня закликала єго до себе обідати и слухала єго розмови. Ноздроватий, розпитавши Лаврової хто такий Джур, махнув рукою, сказав: "хлопоман, санкюлот, лікарішка" и

не звернув на нього ні якої уваги. Коцюк не оддалявся од Джура, але й не зближався з ним. За те Нельговский з першого погляду не злюбив Джура, косився на нього, кривився, наче кислиць наївшись, спорився з ним, перебивав, ловив на слові и силковався показати Лавровій, що у Джура менше против нього и освіти и досвіду и розвою.

III.

Дні минали. Джур більш и більш здружувався з Лавровою; не було такого дня, щоб вони не бачились: то гуляли пішки, то їздили чи в фіякрі, чи по Ельбі на пароході. Про розвідуване мінеральних вод він вже й забув. Одповідь з Жуківки не приходила и часом находили на нього через те неспокійні гадки; але находили не на довго!.. Так в ясний літний день набіжить хмарка, поллє часом и дощ, та не на довго.... Година, друга, и знов ясно... Так и з Джуром: набіжить неспокійна думка про Жуківку, він швидче до Лаврової, — слово по слову, трошки жартів, трошки вигадок, и на душі у нього знов ясно, знов спокійно.

Нельговский и Ноздроватий по давньому були вхожі до Лаврової. Тільки стали вони примічать, що Уляна Петровна стає з ними щось ніби не та, як була до знаємости з Джуром. Давнійша приязнь, щирість, душевне тепло якось минали, уступаючи місце індіферентизмові, холодові и витаню наче по заказу.

— "Вона витає нас," говорив Ноздроватий Нельговському, "так, наче ліберальний ґубернатор витає коміссаря..."

— "Ба! хиба не бачите," одповідав Нельговский, "чого се так! разом двом панам не можна служити: єдиного возлюбить, другого возненавидить...."

— "Плюньмо на неї, та й годі!"

— "На що!.. нехай собі грається з лікарчиком; натішиться, тай до нас обернеться."

Раз якось Нельговский прийшов до Лаврової дуже стомлений. "Ох! якже ж я втомився!" сказав він, обтираючи на своїй лисині піт.

— "Що ж ви робили, що так втомилась?" спитав його Коцюк.

— "Був аж на трёх заводах..."

— "Учиться ходили, чи що?" вколола його Лаврова.

По лицу Нельговского пробігла наче судорога. — "Рад би и повчиться и вивчиться, та пізно здумав," одповів він; "нехай вже молодші учаться майстерствам: а нам з вами, Уляно Петровна, годі!.. пізно... ми з вами повернули вже на четвертий хрещик." Останні слова Нельговский вимовив з притиском, бажаючи тим показати Лавровій, що він зрозумів її шпильку и умисне кольнув и її.

Джур став гризти нігті, Коцюк дивився на свої чоботи и бив кулак об кулак, а Ноздроватий всміхнувся и став розглядувати на стіні якусь картину; Лаврова ж ніби не примітила тієї шпильки и спитала: "Справді, чого ви були на заводах?"

— "Хиба ж ви самі не знаєте... я ж вже нераз говорив вам, що моя місія розвідати життя робочих."

— "На що се вам?" спитав його Ноздроватий.

— "Се моя задача! спізнавши добрі и злі сторони життя робочих, можна вказати, чим допомогти робочому и у нас на Україні."

— "Нічим не треба допомогать," озвався Джур, якимось ліниво и не перестаючи гризти нігті.

— "По вашому — жите робочих так добре йде, що ніякої допомоги не потребує?" спитав з иронією Нельговский.

— "Я не знаю, як воно йде: чи погано, чи добре; бо я ёго не розвідував..." одповів Джур крізь зуби.

— "Се и не розвідувавши, відомо усім, що жите не тільки робочих, а й загалом маси селян — дуже зле, як на Україні, так и в Галичині и всюди," промовив зітхнувши Коцюк, "и довго воно таким буде, покіль не засвітить сонце справжнёго, національного розвою, просвіти и волі."

— "Воля не тільки узко-національна, але воля й добробит усього чоловічества тогді тільки й засяє, як ми не будемо лізти з своєю допомогою; як кожен робочий, кожен хлібороб зарубає собі на пучці девізу: сам собі помагай!" промовив докторально Джур.

Нельговский аж руками сплеснув од такої речи; в очах ёго и на лиці показалась разом и радість и злість. — "Таку саму проповідь читав я — забув вже в якому романі..." одповів він. "Коли не помиляюсь, здається, хтось з героїв Шпільгагена проводить таке мудре, таке гуманне правило, не вважаючи на те, що на дні сієї філософської проповіді лежить самий гидкий, самий узкий еґоїзм..."

Джур всміхнувся.

— "Чим сміяться," заговорив знов Нельговский; "так ви лучче, добродію! гаразд розберіть вашу пораду, ваше правило, та тогді и побачите, до чого воно доведе."

— "Я давно вже розібрав," одповів Джур таким голосом, в котрому чулось, що він не хоче дальше спорить; але Нельговского не так-то легко

було вгамовати!... стоїло тільки зачепити його за робоче питанє и він вже не переставав говорити поти, поки залишався з ним хоч один чоловік, котрого він вважав за свого слухача.

— "Ні, мабуть ви не гаразд розібрали," говорив Джурові Нельговский; "бо коли б ви розібрали своє правило, то не проповідували б такого зла."

— "По вашому зло, а по моєму добро," огризався Джур.

— "Я здаюся на суд других: нехай другі скажуть, чия правда. Ось слухайте, панове. Пан Джур каже: "помогай кожен сам собі," се-б то: ні на чий заступ не сподівайся. Щоб помогати собі, треба: раз — уміти помогати, знати чим и як помогати, а друге — крім знання потрібна фізична сила, потрібне здоров'є. Яким же побитом, скажіть мені, помогати-ме собі чоловік темний, чоловік недужий?... Се так!... се глум, такий годі! "Помогай сам собі" значить: коли я йдучи по дорозі бачу, що чоловік спотикнувся, впав, переломив собі ногу, не здужає підвестись з місця, я не повинен заступити йому и замість того, щоб одвезти його до дому або в лікарню, скажу йому: помогай сам собі... От що виходить з вашого правила..."

Джурові не хотілось сперечатись и боронити свої думки; але не приходилось же йому замовчати, бо з того и Ноздроватий, а може й Лаврова, вивели б, що він залишався в дурнях. Нельговский б тоді триюмфовав, а Джур любив сам триюмфувати... Він сказав:

— "Ви берете через край!... Яке хочете правило доведіть до крайности, вийде нісенітниця."

— "Ні! є старе правило: люби ближнього як сам себе," вмішався Коцюк; "доводьте се правило хоч до якої крайности, з нього не вийде нісенітниця."

— "Тривайте! тривайте! я ще не договорив," провадив Нельговский, стоячи серед хати в театральній позиції и махаючи обома руками. "Правило пана Джура для робітників и в загалі таки для "мужика" — не просто правило, а приговор на смерть. "Помагай сам собі", кажу я недужому, — 'Рад би', каже він, 'та не вмію' — "Не вмієш, так умирай!" — "Помагай сам собі," кажу я голодному, "роби, працюй." — 'Робив би,' одказує голодний, 'та нігде и нічого; працював би, та сили нема, здоров'я нема.' — "Нема, так умирай!" — Третій на мою пораду скаже: 'я й роблю, и працюю, та за роботу мало платять, дітям на хліб нестає, жінка нездужає.' — "Було не жениться," скажу я; "було вбить природу"... От-що! се таке правило, якого й Мальтус и Рикардо не проповідували... Так, так! нехай живуть тільки богатирі, та рентьєри, та банкери, одно слово: хто може жить без чужої заплуми — той живи; а хто не вміє чи не може сам собі заплумити, кого природа не наділила ні таланом ні силою ні здоров'єм ні енергією, кому люде не дали ні освіти, ні землі, ні роботи: той не повинен жить, той вмирай!" — и Нельговский розвів округ себе руками.

— "Виходить, що й філантропії не треба," вставив своє слово Коцюк.

— "А ви думаєте," обізлався з злостью Джур, "що з філантропії люде мають користь?... як раз! Філантропи не хочуть чи не можуть зрозуміти, що вони варять воду, що вони гатять ту безодню прорву, котра вік була, єсть и буде, котрої не можна загатить, котра зветься боротем за жите."

— "Отаке ловись!... виходить, що філантропія даремна річ... дурниця?" питав Нельговский Джура, ставши перед ним и заложивши обідві руки в кишені.

— "По моєму дурниця."

— "Ви шуткуєте, чи правду кажете?" допитувався Нельговский, не зводячи своїх великих очей з Джура.

— "Ведучи серйёзну розмову я ніколи не шуткую."

— "Чудно!... а виходить, наче шутки."

— "Від чого ж се так виходить?" огризнувся Джур, сердячись більш и більш.

Лаврова слухала и мовчала; для неї неприємно було, що розмова починала переходити в якусь горячу спірку; вона хотіла б перемінити сю розмову на що инче, та не знала, як би лучше се зробити, за кого вступиться. Їй здавалось, що правда не за Джуром, але виразити се вона не хотіла, щоб не підляти в огонь олію.

А Нельговский и Ноздроватий раділи, що Джур сидить наче на голках.

— "Від того воно так виходить," відповідав Нельговский, переговорюючи Джура, "що проповіді про самопоміч, про знесенє філантропії — суть не що инше, як такий идеалізм, до якого не доходив ще найидеальнійший идеаліст."

Джур зареготався... "А ви як міркуєте, пане Коцюк?" спитав він.

Коцюк зрозумів иронію Джура и сказав: "По моєму п. Нельговский правду сказав! сі проповіді — коли не самий крайній идеалізм, то самий еґоїстичний, самий найгірший реалізм; а чи те чи друге — все одно: давайте ёму назву яку хочете, од назви діло не переміниться, а все таки вийде те, що проповідь "помагай кожен сам собі" така проповідь, од котрої повинен тікати и затикати уши усякий чоловік, котрий бажає добра и щастя рідному краю на підставі демократії, а не плутократії."

Ноздроватий, котрий до сего часу мовчав, озвався й собі. — "Тривайте, господа!" заговорив він мішаючи великорускі и українсько-руські слова: "господин Джур говорить: "кождий помагай сам собі";

господин Нельговский виводить з сего, що, коли занедужав чоловік, не нужно ёго лічить, значить: не нужно и лікарів, а господин Джур сам лікар."

Джур не дав ёму договорить: він встав з свого місця и сміючись сказав: "Хиба й ви за підмогу мужикові, за підмогу робітникові, за філантропію?.. Коли так, то скажіть, будьте ласкаві: як ви допомагаєте своїм "крестянам", визволеним з вашого кріпацтва?... чи допомагаєте ви їм, коли трафиться, що у них нічим заплатити вам оброку за землю?"

Панска кров заговорила в жилах Ноздроватого: — "До сего нікому діла нема," одповів він.

— "Еге! то-то "нема діла"! — бо ми оброком з селян живемо, на оброці їздимо до Німців, щоб вступаться за німецького мужика"... говорив Джур.

— "Вже ж не кожному безштаньку мішаться в мої діла, в моє жите — " різко сказав Ноздроватий и увесь почервонів.

— "Отсе як раз по пански, по полтавски," усміхнувся Джур.

— "Панове, панове! годі вам!" озвалась Лаврова, бачучи, що між Джуром и Ноздроватим піднімається фуґа, и знаючи гусарску вдачу Ноздроватого, котрому не дорого стояло и вдарить Джура. — "Прошу вас панове, не спорить!... цур ёму! чого спорить!... Страх, як не люблю в своїй хаті сварки."

Ноздроватий притих и сказав: "ваша хата для мене храм, ваше слово для мене закон... а з господином Джуром ми докінчимо річ де-інде." Ноздроватий взяв шапку, попрощався з Лавровою и пішов, не кивнувши навіть Джурові головою.

Бажаючи розвіять той неприємний вплив, який зробили слова Ноздроватого, Лаврова сказала Нельговському: "Знаєте що? поїдьмо завтра на гулянку в Шандав."

— "Чи їхать, так и їхать," одповів нехотя Нельговский.

— "А ви з нами?" спитала Лаврова Коцюка.

— "Коли візьмете!"

— "Ну, значить всі гуртом! певно, що й Ноздроватий поїде... я ёго вдачу знаю, він до завтраго одійде."

И знов усі замовкли. Нельговский попрощався и пішов, кажучи, що він втомився и хоче спочить.

Джур просидів у Лаврової до пізна. — Прийшовши до дому, він застав у себе на столі карточку Нельговского и якесь письмо; у Джура наче що ёкнуло в серці, швидче розпечатав він письмо: воно було від Ноздроватого. Ноздроватий писав Джурові, що такі наруги, яку заподівав ёму у Лаврової сёгодня Джур, "змиваються тільки кровю" и що він препоручив Нельговському умовиться: коли, де и яким оружем повинен одбутись поєдинок. На карточці Нельговского стояло: "за одповідю зайду до вас завтра в ранці о 8-ій годині."

Джура кинуло в жар. "От-тобі й на!... отсе так!... от-тобі бабусю и юрьів день!... Що ж ёго діяти?"... и різні думки забігали в голові Джура. Ходячи великими ступнями по хаті, він усе тер рукою по лобі, наче хотів витерти відтіль пораду для себе; далі взяв шапку, загасив свічку и тюпки побіг до Лаврової.

Лаврова ще не спала; вона дуже здивовалась побачивши Джура: лице ёго горіло, він задихався, піт так цівкою и котив по лицю.

— "Що се з вами? що за знак? кажіть швидче!" питала Лаврова.

Джур подав їй письмо Ноздроватого и карточку Нельговского:
"Прочитайте, все визнаєте... порадьте, що робить!" сказав він и швидче сів на диван: ноги в нього тряслись.

Лаврова прочитала.

— "А що?" спитав Джур.

— "Ноздроватий, завсігди Ноздроватий!... собака — собакою й пропаде... горбатого хиба могила виправить."

— "Добре! але що ж я мушу робити?"

— "Певно, що не стріляться!"

— "А як же? треба ж прийнять зазив... хиба оповістить поліцію — чи що?"

— "Плюнуть, тай годі!"

— "Тогді він мені всенародно заплює очі... Ні, так не приходитьсья!"

Лаврова задумалась. — "Виходить: чи сову об пень, чи пень об сову — сові не легше," сказала вона. "Не стріляться погано; стріляться ще поганійше. Я знаю, чого Ноздроватий хоче... тут все лихो коїть Нельговский... та зась! не діждуть вони... От-що я придумала: ідіть вкладуйтесь, та зараз на залізницю."

— "Куди?" спитав Джур, наче не дочувши останнього слова.

— "На залізницю, та з Дрездена; нехай шукає вітра в поли."

— "Не можна так."

— "Чому не можна?"

— "Раз: Ноздроватий подумає, що я перелякався його та втік; а в друге ні з чим, у мене грошей нема, жду з дому." Джур нікому не признавався про свій виграш.

— "Вовка бояться, так и в ліс не ходить! нехай собі думає, що хоче... а що до грошей, так от вони вам; идіть швидче справляйтесь," сказала Лаврова, подаючи Джурови гроші.

— "Ні!" одповів Джур, трохи подумавши, "не приходитьсья... лучше нехай він мене вбє!"

— "Годі вам верзти невідь-що! идіть, беріть білети и для себе и для мене."

— "И ви поїдете?" скликнув Джур.

— "З вами разом... поїдемо хоч — ну все одно, в Мюнхен, чи що; бо в Швайцарію не можна: вони знають, що мій син там; довідавшись, що я поїхала в один час з вами; вони и собі подадуться за нами... я знаю, чого ім треба."

Джур поцілював Лаврову в руку...

Другого дня в ранці Нельговский о 8-мій годині стояв вже біля дверей Джурової кімнати. Двері були замкнуті, він постукав; ніхто не обзивав ся. Нельговский до кельнера... Довідавшись, що Джур у ночі виїхав, Нельговский тільки руками розвів!... "Отсе вже не по пански, а чорт батька знає, по якому!" сказав він и плюнувши подався до Ноздроватого.

Не менше здивовався и Нельговский и Ноздроватий и Коцюк, довідавшись, що й Лаврова тієї-ж ночі виїхала з Дрездена.

— "Се вони так в Шандав," шутковав Коцюк.

— "Ну, від мене він не втече," говорив Ноздроватий, "я знайду його и в Росії."

— "Для мене," сказав Нельговский, "він все одно, що торішній сніг; та Лаврової жаль! гарна пані!"

IV.

Ключем кипить и парує в паровику вода; з димаря претється дим и вискакують искри; колеса під вагонами гуготять по залізних рейках; парова сила везе з Дрездена швидкий поїзд, а в тому поїзді їде Лаврова и Джур.

Сидить Джур рядом з Лавровою, дивиться на неї, любується її красою, веде сердечну розмову; весело йому, спокійно.... Тільки ж — глянь! и пробіжить на чолі у нього якась нервова дрижа.

— "А що, коли він поженеться за мною?" мигне в голові Джура думка про Ноздроватого. "От не було печали так чорти накачали!.. и надало мені зачепить його!.. щоб було змовчат, нехай би говорив собі, що хотів; так ні ж!.. десь мене біс сіпонував за язик... Правду кажуть, що язик мій — ворог мій, так воно й вийшло. Та ні! не поженеться!.. се не Россия! тут не з подорожними* [*Подорожними зовуться в Росії білети на права брати поштових коней.] и не на поштових їздять!.. Та й куди б він погнався за мною! Їм одна дорога, мені десять!.." И заспокоїться знов Джур.

А колеса гудуть! стації мелькають — ось и Мюнхен!

Лаврова ще на дорозі подала синові телеграфом звістку, щоб їхав не до Дрездена, а в Мюнхен; Джур же й собі послав лист в Жуківку, звіщаючи про свій переїзд, "щоб изучить адельгайдский солоний ключ біля Мюнхена."

Тижнів через два чи що, Француз ґувернер привіз до Лаврової и одинчика Васю. Хлопця було вбране в одержу українського покрою: широченні червоні шовкові штани; сорочка з батисту, біла наче сніг, аж вилискується, вимережані и вишиті шовком и золотом рукави; пазуха трохи розхристана...

— "От Ваш и мій Українець," сказала Лаврова Джурові.

Джур глянув на хлопця поглядом авторитета, всміхнувся и спитав Лаврову: — "На що ви ёго так убрали?"

— "На те, що він Українець."

— "Начеб то Українцям не можна ходить в європейському убрані? начеб то Українцям треба носить поверх себе таку відзнаку, щоб зараз видно було, що то Українець, а не Фін!"

Не сподобалась Лавровій така річ, вона кинула з боку на Джура якийсь визиваючий погляд и сказала:

— "В національнім убрані єсть своя користь, воно раз-у-раз нагадує дитині, до якого роду вона належить."

— "Треба, щоб дитина и без виставки знала, хто вона є."

— "Хиба против сёго хто суперечить?.. Певно що треба; та мені здається, що й національний розвій має свою азбуку, свій буквар, як и грамота и письменство. Не вивчивши букв, не вміти-ме дитина читать...

Перша азбука, перше слово національного виховання и розвою — єсть рідна річ, далі убранє..."

— "По моему красче всёго, щоб дитина росла и розвивалась прямо тільки людиною..."

— "И виросла и розвилась космополітом?" перебила Джура Лаврова.

— "Еге! а що ж?! космополітизм не вадить добру ніякої осібної нації, ні добру загалом усіх людей."

— "Тото бо й то, що вадить! та ще й як вадить!

— "Отсе для мене новина! сего я з роду не чув," сказав Джур з усмішкою.

— "А хіба вже ви й не думали про те, що на світі більше того, про що ви не чули... Ви скажіть мені от-що: чи єсть у космополітів реальний ґрунт? на якій ниві життя реалізовали космополіти свою працю? де користь, де плоди космополітичної праці? Нема! бо космополіти однаково працюють и на Німців и на Шведів и на Жидів, и через те праця їх розлітається по всьому світу такими крапельками, що з неї и плода ніякого нема."

— "Се так ваші Полтавці думають, бо вони дальше свого носа нічого не бачать; а ви оберніться до історії, та гляньте перш усього хоч на християнство! чи просвіта християнством — не єсть плодом космополітичної праці?"

Лаврова не знала, що сказати, и швидче звернула на шутку.
"Полтавці! дались вам Полтавці!.. може ще скажете: полтавські пани?.. знайшли, де Богу молитися... Хіба не самі ви, дивлячись на Ноздроватого, рівняли полтавських панів до помийниці... Та цур ім! ви

красче покажіть мені такий народ, котрий б, стоячи на космополітичному ґрунті, добився собі волі и добра!"

— "А перша революція Французів..."

— "От-тобі й на!.. хиба руїна великої революції вибухла не на національнім ґрунті?.. Годі! годі!.. ви мене не переспорите!" И Лаврова силковалась швидче перевести розмову на що инче.

— "Лишенько мені! який ти, Василю, блідий," говорила вона, дивлячись на сина. "Чи тебе там добре годують?"

— "Добре, мамуню!"

— "Чогож ти такий худий!.. аж перепався, и очи позападали... Чи здоров ти? у тебе ніщо не болить?"

— "Ні, не болить."

— "А ходи до мене, Васю!" кликнув ёго Джур.

— "Е!.. та який ж бо ти малокровний! Ось подивіться сюди, Уляна Петровна! от ви й зрозумієте, чого він худий и блідий." Джур підвів Васю до матери и потяг у не́го трошки в низ кожу під оком. "Бачите," сказав він Лавровій, "дивіться, яке бліде, крові наче нема зовсім. А уши! Господи! мов з воску, аж світяться!.. Ёго треба гоїть и добре гоїть... треба купаться, та жить в селі!"

Лаврова задумалась...

— "Знаєте, що я надумала?" сказала вона трохи згодя Джурові.

— "Кажіть, що?"

— "Вам нічого робить у Мюнхені?"

— "Не можна сего сказати, у мене всюди робота є: тут я розвідую воду з адельгайдської криниці... А хиба що?"

— "Я думала, чи не взялись би ви лічити мого Васю? Виберіть місце, кудиб нам ёго повезти, и поїдемо... Чого сидіти-мемо у Мюнхені?.. Що ви на се скажете?"

У Джура відповідь була готова, одначе він не зразу дав її, а трошки подумав.

— "Гм!" сказав він. "було б и гріхом и соромом не згодиться з вами; доглядаючи вашого сина, я й свою роботу проводити-му... Добре! поїдьмо... "

— "Спаси-Біг вам!" промовила Лаврова стискуючи кріпко Джурові руку. "Тільки я даром не хочу... положіть плату."

— "Ну, те годі! се вже невідь що ви вигадуєте! Я й так не розплатився ще з вами... ні якої плати не треба."

— "Без плати не хочу."

Джур трохи покобенився, а далі згодився и на плату... Умовились и не довго думавши переїхали в невеличке село В. на березі Рена.

Непримітно летів час для Джура и Лаврової. Ренська природа, повітре, щоденні прогулки пішки, на конях, або лодкою чи пароходом по Рену, так наче причаровали Джура и Лаврову, що, здається, для їх кроме їх не було нікого!.. Тай справді ж чудовне місце вибрали вони для себе! Світлий, чистий, широкий срібний Рен тихою хвилею котився між двома ярко зеленими берегами, наче волоsoжар по блакитному небу. Невеличке, чистеньке, чепурненьке село В. так примостилося на взгір'ї,

наче поверх дерев и виноградних кущів визирало на Рен и любовалось ёго течією, або наче спорилось з ним питаючи: хто з нас красчий? чи ти, чи я? А що за краса була особливо тихої місячної ночі — так и сказати не можна!.. По чистому блакитному небі величаво, торжественно еле-эле пливе місяць!.. та який чистий, який срібно-блідий! та який світ ёго ніжний, м'який, та як мило він оддається в воді Рена!.. так би и заговорив до ёго!.. Здається він усе знає, що у тебе на умі, що на серці, и всміхаючись з своєї висоти дражнить тебе таким дражнієм ніжності и любови, котрим би ніколи-ніколи не побажав скінчитися!.. так и кортить тебе обняти, пригорнути до себе и кріпко-кріпко поціловати матір-природу!.. И тут пізнаєш серцем велику силу природи, силу її чар, силу її чарівничого впливу на чувство... тут то забуваєш світ з ёго недолею й неволею, з ёго кровю и слізмами, з ёго безконечними муками и страшенним деспотизмом щасливого над безталанним, багатого над убогим; забуваєш усе зло-лихе, яке панує на землі, и якась невидима рука з повної чаші наливає в твоє серце чувство любови, братерства и всепрощення!.. Мені здається, що оттакі чари нічної краси природи розм'ячили б и навернули до любови и добра серце й душу самого загарбного изверга, и коли б од мене залежало, коли б я мав достатки: я би певно завів там, де стоїть село В., хутор, щоб поправлять самих страшених злочинців. И справді — скажіть мені, юристи и філософи и всі карателі людських провинностей, що красче и мерщій поправить людське серце: чи темні стіни вонючої тюрми з залізними замками и кайданами, чи чарівнича сила краси-природи?!..

———

Дождався Джур одповіді з Жуківки. Семен писав до ёго, що через недуг Соні так довго не одповідав; звіщав, що він жениться, и звав до себе дружковати; а в кінці листа додав, що Рися и стара запевнені, що Джур приїде в Жуківку на весіле и тогді вони дадуть одповідь и на питанні про ёго шлюб з Рисею.

Джур трохи скривився, прочитавши лист, и подумав: "так он — як Семен!.. швидко! не сподівався я, щоб так швидко він здружився... Та й

не пише, з ким? каже: я ёго невісту знаю... Хто ж би се така?.. Ні! не догадаюсь... Одначе ж як тут мені бути? не поїхати — не гарно; поїхати — не можна... не можна! раз, що треба довести до кінця гоїне хлопця, в-друге — Лаврова розсердиться, в трейте знов незабавом почнуться лекції, треба слухати... Сам не знаю, що й робить!.. чи сая, чи так — негарно; чи пень об сову, чи сову об пень: сові все однаково буде..."

Довго Джур думав; думки ходили ходором; одна другу виганяла з голови и кожна, не звивши собі гнізда, швидче втікала. "От морока!" заговорив Джур; "ні, не поїду! не можна... Так и напишу Жукові, що нездужаю, або ні коли"... и знов начне Джур ходить по хаті, гладить свою бороду и думати; прийде й така думка, щоб порадитися з Лавровою; та якже радиться? треба сказати тогді правду, признаться, що у Жуківці ёго невіста... Не можна сего... збрехати: сказати, що дома хтось занедужав небезпечно, батько або мати? — скаже: покажи лист, стане допитуваться!.. Не поїду тай годі!" Застрявши на сій думці, Джур — день-за-день все збирався писати Жукові одповідь и день-за-день все одкладавав.

Люде кажуть, що одклад не йде на лад. Воно й правда! Не пішов и Джурови на лад ёго одклад одповіди.

Джур жив в однім домі з Лавровою: у неї було чотири кімнати в низу, а у ёго дві невеличких на мезанині: вікна з ёго кімнат виходили на Рен и з їх одкривався чудовний краєзір, особливо в час заходу сонця. Лаврова часто приходила в кімнати Джура, щоб любоваться на Рен, як сонце, лягаючи спати, обіллє ёго крив'яним колёром!.. Раз Джура не було дома, як зайшла до ёго Лаврова: сидючи біля ёго столика, котрий стояв у самісенького вікна, вона якось инстинктивно взяла зі столу зложену в четверо и списану бумажку и стала вертити її в руках, не зводячи очей з червоної води Рена и з багряного краю неба.

Сонце сховалось, Лаврова спустила очі на стіл; наче що торкнуло її розгорнути бумажку: погляд її упав на дату и перші слова: "Друже Антоне!" То був Жуків лист до Джура... Жіноча цікавість не видержала —

Лаврова стала читати чужий лист. Чим даліш вона читала, тим більш на лиці її перебігало якесь дерганє, брови спускались у низ: от вона дочитала, лист випав з рук, руки затряслись... ще кілька хвилин — Лаврова встала, сціпила зуби, губи чогось перекосилились, вона бережно зложила лист, положила його на своє місце и пішла до дому, не дивлячись вже більш ні на Рен ні на небо.

Дома Лаврова прийшла швидче в свою спочивальню и веліла служанці, щоб її ні за чим и ні для кого не тревожили, бо у неї голова болить и хоче вона заспокоїться.

Другого дня як тільки прийшов до Лаврової Джур, вона зараз пішла з ним гулять на берег. Сівши в холодку під деревом, Лаврова задивилась на Рен и задумалась.

— "Чого ви такі смутні?" спитав її Джур, "мабуть у вас ще й доси не перестала боліть голова?"

— "Вона в мене й не боліла, боліло и болить серце..."

— "Се ж від чого?" спитав усміхаючись Джур.

— "Од людської брехні."

— "Єсть від чого!.. хиба ви й доси не привикли... Пора зрозуміть, що наш час єсть час пановання брехні: брехня так вїлась в людей, що люде брешуть раз-у-раз, щиро вірячи, що говорять правду."

— "А про себе як ви думаєте? чи й ви належите до таких людей, чи ні?" И Лаврова так подивилась на Джура, що він не видержав того погляду; спустив у низ очі, взяв з землі камінчик, кинув його в воду и проговорив:

— "Я не судья сам собі, нехай люде мене судять!"

— "Одначе ж?... а ну-те, признайтесь, чи не доводилось вам брехать "вірячи", що ви говорите неправду?"

Лице Джурове трохи витяглось. "Чого вона від мене хоче? на що се вона бє?" подумав Джур и одповів:

— "Здається: ні."

— "Що здається так, те може здаватись и инак... Я хочу... чуєте: хо-о-чу, щоб ви по чистій совісти признались..! щоб сказали правду... Не відмагайтесь, не виставляйте свого "здається", а скажіть просто."

— "Та на що се вам?" спитав дивуючись Джур и глянув з підлобя на Лаврову. Вираз Лаврової показував, що вона не шуткує, що її "хо-о-чу" нічим не перетнеш...

— "Треба! дуже треба..."

— "Може й так обійдетесь... се у вас просто верідованє," шутковав Джур.

— "Помиляєтесь... я не вередую и не шуткую, а хочу знать, що ви за чоловік?" одповіла Лаврова строгим голосом.

— "Та що се сталося з вами? хіба ви в-перше мене бачите? чи ніби ви не знаєте, що я за чоловік?"

— "То-то й ба, що не знаю! скажіть мені, на що ви мене дурили? га!"

— "Коли се?... як?... в чім? Бог з вами, Уляно Петровна!.. щоб я — я... дузив вас..." торохтів Джур.

— "Ви, именно ви! ви дурили мене!" перебила ёго Лаврова. "Коли у вас нема сміливости згадать, признаться, так я сама вам поможу: ви божились, клялись, що одну мене любите, що серце ваше вольне... Се правда? говоріть!.."

— "Се свята правда..."

Лаврова не всиділа на місци... "Ви й тепер ще брешете!.. а який лист вам прислали з Жуківки? про яку невісту до Вас пишуть?"

Джур и руки опустил... ёму ясно тепер стало, про що веде річ Лаврова. "Треба вивернутися," пробігло у ёго в голові. — "Коли вже так, коли на те пішло, що ви взнали чужу тайну, так я вам все скажу... тільки для того скажу, щоб вас заспокоїть, а не для того, щоб обороняться самому... Був час у мої дитинні літа, ще студентом — я закохався в одну дівчину и вона в мене, думав одружитися з нею... Але то давна річ... ще до виїзду за кордон те коханє минуло; серце моє стало вольним, и коли я завіряв вас, що тільки вас одну кохаю — то завіряв и завіряю в правді."

— "На що ж вас вважають як нареченого? чому ви не написали, що ви не жених більш для неї?" допитувалась Лаврова.

— "Я, виїхавши з Жуківки, нічого не писав; на всі листи до мене не відповідав."

— "Брехня!.. як вона знає, де ви? як вона знає вашу адресу?" перебила Лаврова.

— "Хиба світ клином зайшовся! хиба не можна розпитать у людей? Єсть же такі, що переписуються зо мною..."

— "Гм!.. а на останній лист послали відповідь?"

— "И не думав посилати."

— "А коли ж пошлете?"

— "Ніколи!.. на що писать!.. швидче забудуть..."

Лаврова замовкла... В серці її піднялось бороть: ревність хоч трохи й заспокоїлась, але зовсім ще не минула; річ Джура ще не запевнила її зовсім; однак ж виступило и кохане и жаль... Вона починала думать, що може вона образила Джура без вини.

— "Ох, ох, ох!" зітхнув Джур... "Гріх вам, Уляно Петровна! гріх!.. Серце моє повне чистого кохання до вас... воно усе ваше, воно одними вами живе и дише; святій вас нема для ёго нічого и нікого... а ви " — и знов Джур зітхнув и замигав рісницями... Лаврова мовчала.

— "Уляно Петровно!" заговорив Джур жалібним голосом; "хочте — вірте, хочте — не вірте, а я клянуся вам, що без вас мені життя не було й не буде... тільки з вами я спізнав свято життя, тільки з вами хочеться жити!" И з сим словом Джур нахилився и став ціловать руки Лаврової... Лаврова схилила и свою голову и поцілівала Джура в шию...

— "Я вірю тобі, Антосю!.. я твоя, на віки твоя." Лаврова почула, що з очей Джура капють їй на руки слёзи... — "Годі!.. годі! Антосю! не плач!... я виновата, я образила тебе!"

— "Улясю!.. Улясю!.." хлипав Джур, не випускаючи рук Лаврової.

Лаврова обвила ёго округ шиї и що сили було, притисла ёго до своїх грудей... Серце Джурове розривалось! в ёму ще лежав слід Рисіного образу, ще тліла искорка чистого світлого кохання до Рисі; а з другого боку стояла краса Лаврової, з нежонатю волею, з великими матеріальними достатками... Лаврова впилась своїми коралевими губами в Джурові уста и в ту хвилю з серця Джура вилетів образ Рисі, вилетіла Жуківка и потухла остання искра кохання до Рисі... Потухла!.. луна ціловання одгукнулась десь на хвилях Рена и тільки та луна та тихі хвилі

світлого Рена були свідками, як Рися умерла, на віки умерла для Джурового серця...

Вернувшись до дому, Джур вхопив Жуків лист и стиснув ёго в руці. Кров наче з цебра хлинула до ёго в голову; в очах стемніло; він вхопився однією рукою за стіл, ноги затрусились; він швидче сів... Дивився він и округ себе и в даль и на небо, и нічого не бачив... скрізь ёму здавалось темно... Седів він якось без мисли, наче дерев'яний, наче прикований... Так минуло з годину. Джур очнувся: він був увесь мокрий, цівки холодного поту бігли з чола по лицю... "Один тому час!" сказав Джур и з якоюсь ярою злістю принявся рвать Жуків лист...

— "Конець!" сказав він кидаючи у грубу останній шматок листа. "Конець!.. Не жди, Семене, ні мене ні одповіді!.. Прощай Рися!.." Він зачинив дверці у грубі, передягся, умився и пішов у низ обідать до Лаврової...

У вечері Лаврова и Джур довго — довго їздили по Рену на лодці.

V.

Не одна гадка повернулась в голові Рисі про те, що Джур не приїхав дружковать, та навіть не прислав и одповідь на Семенів лист. Покіль справляли весіле, сякі-такі весільні забобони одводили на якийсь час Рисіні думки од Джура... А ось скінчилось весіле, жите пішло звичайною чергою, наступила осінь, заперла вона Рися в домі и в той час, коли Семен и Соня впивались своїм щастєм, серце Рисі гризла невсипуща тревога. "Де він? що з ним? чом не пише? чом не приїхав? чи живий він? чи не забув він мене?" такі питання клубком вились в молодій голові, и ні сама Рися, ні її кривні не давали їй одповіді... Думає Рися, думає, чого-чого не передумає, — а все таки не заспокоїть себе: поїде вона до Віренка, поживе там день, другий, вернеться до дому и знов ходить замислена, наче не своя. Зберуться гості, Маслюковский и Оскерко

почнуть увиваться коло Рисі — и залицяне їх нажене на неї ще більшу тугу.

— "Даремне ти, Рисю, тревожишся," стане говорить Семен; "певно, що Джурові ніколи, тим він и не іде и не пише."

— "Говори... ніколи!..." одмовить Рися; "наче багацько треба часу, щоб написати лист!.. Ні! не "ніколи"; а з ним щось недобре діється... може вмер!..."

— "Вже и вмер зараз... Тривай, и лист прийде и Джур воскресне з мертвих и приїде в Жуківку."

Рися тільки зітхне на такі речі, а не заспокоїться; та навіть и Семен хоч и не говорив, а починав думати, що Джур забув про Рисю, або може и вмер. Став Жук мізковать, як би довідаться про Джура. "Дай напишу," думав він, "лист до Бокогрія: хоч він и незнаємий мені, але дарма! він приятель Джурові и певно знає, де Джур."

Не довго прийшлося ждати Бокогрієвої відповіді, та тільки вона не вдовольнила Жука. Бокогрій писав, що після листу з Дрездена Джур и до його не пише, хоча він послав Джурові два листи. Жук не сказав про переписку з Бокогрієм Рисі, а тільки порадився з матерю и з жінкою.

— "Ох, ох, ох!" зітхала стара Жучиха. "Я й давно бачу, що з сего дива не буде пива, та мовчу вже!... Нехай буде, як Господь дасть."

— "Що до мене," відповідав Жук, "так я радніший, коли Рися не буде з Джуrom; тільки жаль бере, дивлячись на неї... зовсім бідолашна змарніла."

— "Треба б її чимсь розважить."

— "Чим же ви її розважите, матусю?"

— "Може б поїхали ви гуртом у Київ, там все таки люде, город; а тут у нас хутор... Стара я людина, вік свій у хуторі звіковала, та й то иноді скучно буває, а то-ж то вам — молодим!.. Ось ну, Сеню! бери Соню та Рисю, та в Київ, а я на хазяйстві зостанусь."

— "Ледве, мамо, чи поїде Рися!.. а про те треба поговорить з нею."

— "Поговори, синку!"

Повів Семен про се річ з сестрою.

— "Чого ж ми поїдемо до Києва?" сказала Рися. "На розвагу — кажеш ти! Гм! не розважить мене Київ... коли б ще більшої туги не нагнав... Ні, Сеню, не поїду я! їдь ти, коли хочеш, з Сонею, а я домовати-му..."

— "Що ж ти висидиш дома?"

— "Те-ж святе, що и в Києві."

— "Ні, Рисю! не те. Там люде, освічена громада, там університет... там гніздо думок..."

— "Може се й так, не спорити-му, бо Києва зовсім не знаю; але що ж! кажу тобі, що мої думки — сам знаєш чим засновані; рада б я одкараскатися од них, одчепитися: не можу, чи не вмію... не сходить він у мене з думок... Коли б я знала, що з ним? чом не пише: я тогді б знала, що робить!.. у мене б дістало сили разом порвать, забуть усе минувше... вирвать з коренем те, що тягло до ёго."

— "Тягло!.. хиба тепер не тягне?"

— "Не скажу, що ні! але тягне більш до того, щоб освідчитися, чом він мовчить?"

Така розмова з Рисею трохи заспокоїла Жука. Він бачив, що в Рисі минула хвиля сердечної хуртовини, що вона домагається вже не того, щоб бачить Джура а тільки одного: знать причину, чому він мовчить. — "Коли так," подумав Жук, "треба щирійш прийнятися за розвідки, треба смілійше йти на зустріч тому, що сталось з Джуром; а що б з ним не сталось — Рися сміло зустріне."

Так, "сміло"! бо Рися стала трохи не та, якою її стрів Джур. Рік, котрий пройшов од часу виїзду Джура з Жуківки, не марно минув для Рисі... Книжки, розмови з братом, особливо ж з Віренком зробили великий вплив на духовний розвій Рисі, и певно сам Джур, стрівши тепер Рисю, не пізнав би в їй тієї молоді, веселі, безжурної Рисі, котру він спізнав у Жуківці. Рися за рік виросла багато духовно! кругозір її поширшав: молоде, дівоче довіре підорвалось впливом аналізу, на котрий навертав її раз-у-раз в своїх розмовах Віренко. И молодий здоровий розум Рисі став аналізувать не тільки те жите, яке вона бачила округ себе, не тільки ті речи, які вона чула од Джура, а й те, про що вона читала.

Стала Рися шукать "правди"; стала добиваться того идеала, котрий вивів би її на пряму стежку из її сумліній. Вона ясно бачила, що жите округ її людей йде негарно, що воно не так би повинно йти; але як? вона не вміла дати собі поради. Їй бажалось, щоб її "идеал" взяв її за руку и повів тим путем, де б вона змогла принести якусь реальну користь людям. И от раз якось сидячи одна на самоті, стала Рися добираться до духовної сторони Джура, стала думать над питанєм: чи вдовольнить Джур тому идеалу, який вона собі намалёвала, чи поведе він її на ту дорогу, котра веде до правди, до добра, до безкористного usługованя громадского? — Стала вона, як уміла, анатомовать Джурову моральну сторону; згадала ёго розмови, ті засади, котрі він видавав, и стала шукать у їх чогось правдивого, живого. Чим більш вона думала — тим нижше спускався перед нею Джур... "Ні!" подумала Рися після довгих думок, "не такого, як Джур, нового чоловіка я хотіла б знайти... Одначе ж... все таки... я люблю Джура... Треба своїми думками поділитися з Сенею, що то він скаже."

И ось через кілька днів заводить Рися розмову з Семеном про Джура.

— "Скажи, Сеню, правду: як ти вважаєш Джура? які у ёго засади? що він за чоловік?"

— "Правду!.. гм! а не розсердишся?"

— "Ні!"

— "Таж ёго любиш!"

— "Так що-ж, що люблю! Хиба не можна слухать правди про того, кого любиш!"

— "Можна... та, бач, моя правда не впадається тобі... крута дуже."

— "Дарма, говори!"

Жук подивився на сестру: лице Риси і погляд були звичайно спокійні.

— "Ну, слухай," сказав Жук... "По моєму Джур — перш усього великий еґоїст; далі "космополіт", політичних засад у ёго не було й нема... гроші — ёго світоч; він пробереться в "люде"; буде колись багатим; буде лічить — та збирає гроші..."

— "Тай годі?" спитала журливо Рися.

— "Тай годі!.. чого ж ще тобі? ти чого б хотіла од ёго? може думаєш, що він чоловік-громадянин, що у ёго єсть громадська користь?... ні!..."

Рися ще більш замислилась...

— "Чом же ти мені давнійше про се не сказав?" спитала вона брата, трохи помовчавши.

— "Хиба ти мене питала про се? Я бачив, що ти так закохана в Джура, що у тебе нема и в світі нічого над Джуром..."

— "Се правда... я так думала."

— "А тепер думаєш так?"

— "Ні!"

— "А любиш ёго й тепер?"

— "Люблю."

— "И пішла, б за ёго?"

Рися задумалась.

— "Що ж мовчиш, Рисю?"

— "Що?.. не скажу тобі навірно, чи пішла б, чи ні... Я ёго люблю; але одружиться з ним... треба подумать ще... "

Жук обняв Рисю. — "Ну, коли так, Рисю, " сказав він,

"так тепер я тобі скажу, що ти не будеш за Джуром..."

— "Чому?"

— "Тому, що він тобі не пара, ти вже не любиш ёго."

— "Сего я не скажу: правда, тепер я не рвусь вже так до ёго, як рік назад, але колиб він тепер явився, сказав: ходім під вінець! я б може й пішла..."

— "И була б нещастна."

— "Може!.. а все таки треба, щоб я довідалась, де він и що з ним..."

В ту саму годину, як Рися вела з братом сю розмову, в хату ввійшов Віренко. Перед Віренком ніхто з Жуків ні в чім не таївся и Віренко давно знав про коханє Риси.

— "Ех! годі Вам, Орино Йвановно, нудиться," говорив Віренко.
"Нудьгою нічого не поможете."

— "Що ж діяти," питала Рися, "коли нудьга не кидає мене?"

— "Так ви її покиньте!"

— "Рада б душа в рай, так гріхи не пускають."

— "Які там у вас гріхи! ви гаразд и согрішить не вмієте, " шутковав Віренко. "Ви от — розберіть гарненько: чом Джур не іде и не пише? Або вмер, або забув, або ніколи: коли вмер — вічна ёму память! коли забув — значить память у ёго коротка, не стоїть и він ні спомину, ні жалю; а коли ніколи, ну, тривайте, колись буде вольнійш..."

— "Ви жартуєте, а мені не до жартів."

— "Їй богу, не жартую! Вам просто скучно в Жуківці, діла у вас нема ні якого, ось возьміться за діло."

— "За яке?"

— "Хиба мало діла! Братчик ваш завів касу, а ви заведіть школу... Не хочете сего, вивчіться акушерству або медицині. И посудіть самі, яку велику користь ви принесете нашій околиці. Я чув не раз ваші бажання помагати народові, от и помагайте; помагайте ёму не в городі, а в селі: наша сила в селі, та в землі... А що вам Джур! забудьте ёго!.. знаючи ваш розвій, ваш погляд, я ніколи б не радив вам стать з Джуром у парі."

— "А що, а що, Рисю?! хиба не те саме я тобі казав?" заторохтів Семен.

— "Постій, постій!.. чом же б ви не радили мені?" спитала Рися у Віренка.

— "А тому, що, вийшовши за Джура, ви переїдете жить в город, про Куличан тогді й байдуже... тогді з вас користи селянам ні якої... "

— "Чудно! хиба, живучи в городі, не можна працювати на користь селянам?" перебила Рися.

— "Можна! та зверніть увагу на те, що праця городян — більш праця теоритична. Теоретиків у нас — хоч греблю гати, а практиків нема... через се й виходить, що говорять у нас багато, а роблять мало. Цур ёму, тому городові! в городах єсть и без нас кому працювати, працюймо в селі!.. Кажу ж вам, наша сила, наше спасенє в селі, та в землі... Чи так, Семене Иванович?"

— "З городів идуть на села проводаторі цивілізації, без городян села б запліснівили," одповів Жук.

— "Гай, гай!" всміхнувся Віренко. "А чи багато ж тих міссіонерів у нас; де ті плоди, котрі вирости на селах з кореня городянської цивілізації? в чім полегшало нашому селянинові? — Яким він був темним літ 200 назад, такий й тепер! Скажете може, що цивілізация визволила ёго з крѣпацтва; а хиба не цивілізация запропастила ёго? хиба, давши

особисту волю крпакам, "цивілізація" не наділа на всіх селян ярма економічного рабства? хиба "цивілізація" земства не сковує більше й більше своїми податками наших селян? А все з городів иде таке добро... и все именем цивілізації... "

— "Е, ні! ні!" перебив Жук; "тут виновата не городянська цивілізація, а та фалшива дорога, котрою йшла цивілізація... стоїть тільки звернуть на пряму дорогу."

— "Так, але хто ж зверне? певно, що не ті цивілізатори и ватажки, що посідали в городах... Треба пильновать, щоб селяне самі звернули на путь цивілізації, треба, щоб городянські цивілізатори покинули теоретичну роботу в городах, та взялись за роботу в селах, та повели цивілізацію "з низу в гору". Всяка рослина йде в гору з землі... Дайте селянам землю, у їх буде хліб; уменшіть налоги — у селян будуть гроші, не буде жидівської лихви; дайте учителів — вони самі заведуть школи... от що! землі й землі, світу и світу дайте селянам!"

— "От тільки заговорили про землю, зараз и являються земці," заговорив Жук, дивлячись в вікно. "Хмара приїхав."

— "Хмара з-проста не приїде..., але я не хочу й бачить ёго," сказала Рися и пішла в свою кімнату.

Хмара справді не з-проста приїхав. Полебезивши де-що з Семеном и з Віренком, Хмара сказав:

— "Я отсе до вас, Семене Иванович! будьте ласкаві допоможіть мені... вибився з грошей, зарадьте мене з касси вашої."

— "Не можна," одповів Жук; "ви не товариш по кассі."

— "А хиба з касси дають позичку тільки товаришам?" питав Хмара.

— "Тільки! "

— "Так щож! коли так, то й я пристану в товариші, запишіть и мене."

— "Добре, тільки ж ви знаєте мабуть, що тепер у нас вже сто товаришів и ми нових приймаємо по вибору; а вибирає не сама адміністрація, а все товариство."

— "Що ж! певно, що мене виберуть... я ж не аби-хто, а таки й чиновник и член земскої управи и не аби-який хазяїн..."

— "Запевно, що виберуть," сказав Жук. "От на тім тижні в суботу збирати-меться товариство, я заявлю про вас."

— "Отсе й добре; бо в суботу и я буду в Куликах з посередником. "

— "Чого?"

— "Та хиба ви не чули, яку мороку накинуло нам земство з ґубернії?"

— "Не чув! кажіть, будьте ласкаві!"

— "Просто чудеса! велять нам, щоб ми підмовляли селянські громади заводять школи. Яка громада постановить приговор, що дасть будівлю на школу и учителеві, и давати-ме сторожа, топливо и провізію учителеві, так повітове земство пополом з ґуберским давати-муть учителів и платити-муть учителям... Ну, тепер самі осудіть: чи се таки до ладу? раз, що наше повітове земство и так вже тратить на народні школи тисячу сто карб. — а се не шутка! а друге, де таки видано, щоб мужики самі стали з'охочуватися до вчення?! та й на що воно ім, хиба треба вміть читать и писать на те, щоб орать землю? Повидумують отам у Чернігові невідь що, а ти тут їзди та валандайся з мужвою..."

Віренко став барабанить пучками по столу, а Жук сказав:

— "Я не згоджуюсь з вами! школи дуже потрібні нашим селянам и земство се добре видумало, тільки треба намовити селян."

— "Ото-то й воно: "підмовить..." Легко сказати!.. так то й підмовиш мужика! От коли б в шинок, він би з-разу послухав, а до школи ледве... Та й що за підмовлюванє мужика! просто звеліть тай годі! Святе діло було у нас, як служив я окружним начальником: гукнеш було, прикажеш — усе, що хоч, як з землі виросте."

— "Чи пробували ж ви вже підмовлять яку громаду?" спитав Віренко.

— "Пробували! іздив сам предсідатель у Хмелівку, цілісенький день бився в громадою, нічого не вийшло. Як зятались, одно твердять: не треба нам школи, тай годі!"

— "Чудно щось!" промовив Віренко.

— "Нічого не чудно!" одповів Хмара. "Мужик, кажуть, ворона, а хитрійший чорта: вони добре знають, що школа ім хліба не дасть, а платить на школу треба... Отже в Батурині була казенна школа, тепер нема: покіль були окружні начальники та приказували старшинам заганять діти в школи, потіль и школи були: нестало окружних — и школи опустіли, ніхто не посилає дітей..."

— "На те єсть свої причини," сказав Жук.

— "Які?" спитав Хмара.

— "Раз ті, що приневолювали дітей учиться, а друге, що в школах погано вчили и били."

— "А ви б то гадаєте, що можна не приневолювати?.. можна вивчить не бивши? Гай! гай! се ви так говорите, що не знаєте зовсім мужика... Вже ж ми й не мужики, а хиба нас не драли, як вчили? хиба даром кажуть люде, що за битого двох небитих дають?"

Віренко одвернувся и вийшов у другу кімнату; Жуку гидко було споритися з Хмарою, він перевів розмову на що инче.

— "Пора б нам, Семене Иванович, розквитоваться за отой клинок — знаєте? що торік ще я говорив вам... а то от-от наїдуть межовать."

— "Не за мною діло стало: давайте, спитаймо старих людей, виберім третчиків, нехай розсудять."

— "Що ж судить — коли земля моя!"

— "Ви кажете, що ваша, а я кажу, що моя: от и нехай люде розсудять, хто прав, хто виноват."

— "Слушайте, Семене Иванович!" залебезив Хмара, беручи Жука за обидві руки; "що вам стоїть той клинок: двісті квадратних сяжнів землі, та 17 дубків... Се для вас — тьфу, а для мене, чоловіка бідного, се велике діло, тай межа не буде зіпсована у мене. Уступіть ви мені той клинок!"

— "Як же я вам ёго уступлю, коли він не мій?"

— "А чий же він?"

— "Ви кажете, що ваш."

— "А ви — що ваш. "

— "Еге! значить: ні ви мені, ні я вам не можемо уступать; треба, щоб нас люде або суд розвів."

— "Отсе нехай Господь криє! з роду не сподівався, щоб довелось з вами судиться."

— "Судиться не сором," сказав Жук.

Довго ще Хмара лебезовав, заходив він коло Жука и сяк и так — нічого не вдіяв; Жук стояв на своєму: "нехай люде або суд розведуть нас!" З тим Хмара и поїхав, обіцяючись скоро навідаться до Жука.

Того ж дня в вечері зібрались у Жучихи воєнні. Сопун зайшов у кабінет до Жука и став роздивляти на стінах портрети.

— "Се хто такий?" спитав Сопун, показуючи на одну фотографію.

— "Мій знаємий, разом були на університеті; та, здається, ви стрічали ёго и у нас в домі — лікар Джур."

— "Ба! тепер нагадую!.. так, так! бачив я ёго у вас. Чи ви знаєте, де він тепер?"

— "Хто ёго зна"! давно вже не пише до мене... він був за кордоном; може доси вернув в Россию."

— "Ні, й доси за кордоном."

Жук схопився и причинив двері.

— "Ви як про се знаєте?" спитав він Сопуна.

— "Моя знаёма писала... писала, правда, давно, ще з початку осені... Джур у неї лікарем, у неї й живе, десь на Рені; писала и в якому городі, та забув."

Жук посилювався затаїти свою цікавість и замовк, думаючи розпитати у Сопуна подробицю другим часом. — Але Сопун прийнявся сам широко вести розповідь про Лаврову, про її красу, про її розвій, и виходила з його розповіді Лаврова чимсь таким високим, що, як кажуть, ні пером написати ні в казці розказати.

VI.

На другий день Жук не витерпів и побіг до Сопуна на розвідки про Джура. Ті вісти, котрі він одібрав про Джура, особливо ж про Лаврову, запевнили його, що Рися вилетіла з Джурової голови. "Як же тепер зробити," думав Жук, вернувшись до дому, "чи просто з одного разу все розказати Рисі, чи трохи-по-троху підготувати її?" Їму здавалось, що красне кінчать в один раз; але прийшла думка, що треба спершу порадитися з старою и з дружиною.

— "Боязко, сину, говорить з-разу," радила стара Жучиха.

— "Чого боязко?"

— "Щоб не було так, як з Сонею... цур йому! Мене накарвав мій, так я й торби боюсь... краще, синку, повагом!"

— "А ти, Соню, як думаєш?" спитав Семен.

— "По моему, не слід тяг ти; одклад не йде в лад; Рися й сама трохи не завірена, що Джур забув про неї."

— "Ну, як знаєте діти... та тільки коли б воно знов не вийшло чого!.. крий Боже!.. Заступи нас, свята Варваро!" И Жучиха набожно перехрестилась и глянула на образ.

Отже того дня якось и сам Жук не рішився заговорить з Рисею, наче ёму жаль її було, наче жаль було розвіять ту мрію, в котрій ходила Рися, и котра справді — давно розвітрилась.

Другого дня в вечері, сидячи за чаєм, Жук завів річ про Джура; силкуючись, щоб бесіда йшла весело, він згадував часи свого студентства, згадував усе, що знав смішного про Джура. Рися мовчки перегортувала листки якоїсь нової книжки, а Жучиха не спускала з Рисі очей: вона запримітила, що Рися ніби прикусує губи, ніби їй немила Семенова розмова, — и стара не помилилась.

— "Годі, Семене, шутковать!" озвалась Рися. "Мені здається, що тебе кортить сказати щось нове про Джура; ну и говорив би швидче, просто, без обиняків... так?"

Семен не видержав строгого погляду Рисі, засоромився и мовчав.

— "Ну, що ж мовчиш?" допитувала Рися, "говори!.."

— "Коли говорить, так слухай!" И Семен принявся розказувать, що взнав од Сопуна про Джура. Рися сиділа мовчки, підперши голову обома руками и поставивши лікті на стіл. Вона сціпила зуби и дивилась на верх стіни, наче перед її очима не стояла та стіна и не закривала далекого безкраёго краёзору.

Жук ходив по кімнаті. Стара плела чулок, Соня щось шила, самовар потух, у хаті було тихо наче в усі, тільки рівні ступні Жука тревожили ту могильну тишу... Усі мовчали, кожен чув себе в якомусь незвичайнім стані.

Так минула ціла година, ніхто не починав розмови, наче в кожного приріс язик до піднебіня.

— "Чи так — то й так," озвалась Рися, встала, попрощалась и пішла до себе в кімнату.

— "Чи я ёго любила, чи тільки на хвилю закохалась у ёго?" питала сама себе Рися, сівши біля столу. "Ні!.. я не любила ёго!.. ёго любить не можна... він чоловік без серця... А він?.. він... чи не насміхався він з моєї молодости?.. чи було в ёго хоч капелиночки кохання до мене?" Рися стала згадувати знов усе те минуле, що було в те літо, як Джур гостював у їх. Думки її так наперлись в один бік, що вона в кожному слові Джура бачила насмішку... О, Боже ж мій!" скрикнула вона; "яка ж я була дурна, не розумна!.. Ні!.. так робить не можна!.. я повинна покарати ёго... я покараю ёго — не за те, що він закохався в другу, а за те, що він сміявся з мене..." Рися схопила папір и перо и стала щось писати; але слова не йшли, рука тряслась, вона швирнула перо, порвала на шматки папір и стала швидко ходити по кімнаті.

— "Ні!.. нема сили... дух захватує!.. та й що писати и куди писати?.." Вона напилась води... Двері тихенько рипнули и ввійшла Жучиха.

— "Ти не спиш доню?"

Рися здивовалась. "Чого се ви, матусю, прийшли?"

— "Провідать тебе, чи здорова ти?"

— "Здорова, ненечко! не турбуйтеся, идіть спати!"

— "Ти дуже бліда, Рися! а очі як горять!.. я трошки посижу у тебе."

— "Посидьте."

— "Що ж, Рисю, ти думаєш робить?" спитала Жучиха трохи згодя.

— "Ще й сама не знаю, мамо! Знаю добре тільки одно: що, коли правда усе те, що я чула од Сені, так коли б Джур яким чудом переродився, став таким, яким би я хотіла його бачить; коли б заприсягав, що любить мене, що не жити-ме без мене, коли б я завірилась, що справді без мене він не може жити: то й тогді б я не обернулась до його... Честні люде так не роблять, як він: коли він вже не любить мене — я за се не ремствую, але чом він просто не написав мені про се, а замовк? значить він не любив мене, він тільки сміявся... идіть, мамо, спать! не безпокойтесь про мене, я спокійна."

Жучиха журливо глянула на дочку, зітхнула, перехрестила її, поцілівала и пішла.

Рися лягла спать. Не спалось їй; над нею нависла хмара не нудьги, а жалю; їй все таки верзлось одно: що Джур сміявся над нею. В серце до неї стала пробиваться пімста. "Я вимещу йому... я посміюсь над ним ще гірше, ніж він з мене... Я його знайду... знайду під землею... Я стану перед ним як манія, не дам йому супокою ні на годину; скажу: "от се тобі плата за твоє коханє..." Потім... потім..." Вона й сама не знала, що "потім". Незвичайне чувство злости давило її; її кидало то в жар, то в холод. К світу чувство трохи вгамовалось и Рися заснула.

— "Матусю!" говорила другого дня Рися матери; "я через тиждень поїду."

— "Куди?" спитала з дивовижею стара.

— "За кордон."

— "Що ти, Рисю! чого ти поїдеш?"

— "Чого?... поїду вчиться... а може — може й Джура знайду де...."

Жучиха ще більш здивовалась: учора Рися одрікалась од Джура, а сьогодні говорить, що поїде шукать ёго!..

— "На що він тобі здався? — ти ж учора говорила..."

— "Говорила, що не обернусь до ёго. — Так, але я не на те й шукати-му ёго... я знайду ёго, щоб посміяться над ним..."

— "Цур ёму, серденько! викинь ёго з голови, забудь про ёго! — Чому ти там учити-мешся?"

— "Медицині буду вчиться... поїду в Цюрих, вивчусь и вернусь до вас в Жуківку..."

— "Мій вік... Рисю! сама знаєш: день до вечера... заїдеш, я вже й не побачу тебе." Жучиха стала плакати. Слѐзи матери стривожили Рися, вона прийнялась заспокоювать її.

Семен и Соня хоч и здивовались на бажанє Рисі, але не одговорювали її їхать в Цюрих. Про Джура Жук не безпечився, він запевно думав, що Рися й сама сказала, що не бігати-ме по Європі, шукаючи Джура, а буде силковаться розізнать, де він, и визнавши запевно про се, явиться перед ёго, "щоб помстить, щоб посміяться з ёго".

VII.

Зібралось товариство позичкової каси. Обсудивши належачі справи, Жук заявив, що Хмара проситься, щоб ёго прийняли в товариші.

— "На що нам Хмара? у нас досить товаришів и без ёго," обізвався хтось з громади.

— "Не треба, не треба ёго! він пан и до того ще баламут; Цур ёго!" говорили в другім кінці хати.

— "Тривайте, люде добрі! так не можна!" заговорив голова, "треба на шарі кинуть."

— "Що там ще на шарі! Не треба ёго, одно слово: не треба, тай годі!" гуторіли товариші.

— "Треба по закону," озвався Жук.

Довгенько стояла спірка, чи приймать Хмару в товариство, чи ні? в кінець кинули шарами: голова почав считать шарі и — ні одного на право!..

— "А що? а що?! хиба не правду говорили, що не варт було й часу тратить?! Казали просто: не треба; нічого було й на шарі!"

Тим часом у другім кінці села зібралась куликівска громада радиться про школу. Мусів приїхать мировий посередник и Хмара. Як ось привернули и ті громадяне, котрі були на зборі в товаристві касси. Стали говорить, як Хмару не прийняли в товариство: піднявся сміх, регіт, глузи. Шуткам не було кінця. Кожен силковався вставить своє слово, щоб посміяться з Хмари.

— "Добре, добре братці зробили, що не прийняли ёго... И так иногді буває тьмяно, а то ще як наверне Хмара, так певно, що й серед зими йти-ме дощ... ха-ха-ха!.."

— "Бач, куди хотів запустить свої лапи... ласий до чужого добра... Ні!.. дзусь!.."

— "Годі вам зуби скалить!" гукнув старий дід на молодіж. "Підняли голос, наче в шинку... тривайте, от прибіжить Хмара, так тогді притихнете з-разу; з-разу хвости підберете... знаєм вас!"

— "Куди ж пак! як раз отсе так и злякаємось!.. єсть чого! не бачили Хмари!.. ха-ха!"

Почувся дзвінок... показався трояном тарантас; з него виліз спершу Хмара, а за ним вивалився товстий наче жлукто, виголений наче Німець, мировий посередник Гуж. Громада замовкла, звичайно зняли шапки и поклонились.

— "Чи вся громада?" спитав Хмара.

— "Мабуть уся, а може хто й зістався на припечку кашу їсти," одповів хтось з громадян.

— "Ти не шуткий, собачий сину! Я не шутковать приїхав з вами!" гукнув Гуж.

— "Та які ж тут шутки... ми не шуткуємо."

— "Начальство веліло школу завести у вас: чи потрібна вона вам, чи ні?" спитав посередник громаду.

— "Воля начальства! коли треба, нехай заводить, а про нас байдуже," обізвався старий Косаренко.

— "Треба, щоб ви дали хату на школу."

— "Де ж ми візьмемо її? у нас зайвої хати нема."

— "Вибудуйте!"

— "Ні з чого и нікому; у нас майстрів нема... та й спроміжности — Бог дасть!"

— "Так як же?" питає Гуж.

— "Хто ёго знає як — я не знаю як!... нехай громада говорить. — Громадяне! говоріть!" обіззався Косаренко.

— "Говоріть, діду, ви, а ми за вами!"

— "Хиба мені в тій школі вчиться?.. про мене — байдуже, мені її не треба! А коли начальство хоче, так се ёго воля, нехай заводить, нехай будує... ёго воля!"

— "Дурні ви! ось слухайте, що я скажу." И Гуж принявся розповідать, яка користь буде з школи. Громада слухала и мовчала.

"Ну, що ж! зрозуміли?" питає Гуж.

— "Та, поздоров Боже вас! зрозуміли усе добре: виходить велика користь: дай хату на школу, дай хату учителеві, дай харчі, заплати сторожу, дай топливо, усе дай, та дай."

— "За те діти ваші вчити-мугься," вмішався Хмара.

— "А чому вони вчити-муться там?"

— "Читать, писать, апостола читать в церкві."

— "Овва, велика користь! апостола у нас и дячок добре читає, а хто хоче — той и в священника вивчиться читать апостола; та й що нам з того апостола... коли усі будемо читать, так нікому буде й слухать..."

— "Чого ж би ти хотів?"

— "Е! чого б я хотів? я б хотів, щоб навчали хлопця чоботи шить, сокиру насталить, оскард загартувать, лушню зробити — от, що б я хотів! А то апостола читать.. у дяка хліб одбивать... такої школи нам не треба..."

— "Не треба... не треба!" гукнула разом громада. "Он у Бучівцях — покіль не було школи, люде були сяк-так, а як завели школу та навчились читать апостола, зовсім люде подурнійшали."

— "Що з дурними говорить? приказать ім, тай годі!" сказав Хмара.

— "Не можна приказувать, треба пересвідчить," одповів Гуж и послав до попа, зовучи щоб прийшов "убіждать" громаду. Прийшов піп; почав текстами доводить користь школи. Громадяне мовчки ковирили ціпками землю.

— "Дякуємо начальству за ёго ласку, що не забуває про нас; але коли нам потрібна буде школа, так ми її й самі заведемо без начальства," сказав Косаренко.

— "Як, як?" перебив ёго Гуж. "Без начальства, так се ти против начальства! се ти бунтуєш! Я тебе за се в тюрму, стара собако!"

— "Як же я бунтую?"

— "Мовчи!" крикнув Гуж. — Косаренко подався назад, насунув шапку и поплентався до дому. З ёго проводу стали и другі розходиться.

— "Се справдешний бунт!" підбивав Гужа Хмара. "Гляньте! усі розійшлись: як вони сміли розходиться?"

Довго ще бились Гуж и Хмара и поїхали назад з нічим; громада не дала приговора на школу.

— "Се все так Жук строїть," сказав ідучи Хмара Гужові.

— "Чи правда?"

— "Побий мене святий хрест, коли брешу! се все він на пакость земству и начальству... бунтує народ... звісно, він недовірок: в Бога не вірує, начальства не признає... нігіліст."

— "Еге! ге!.. так он воно що! Ну коли так, то се річ друга; треба ёму втерти носа, треба ёго підборкати."

— "А чи знаєте ще те, що Жука до всего підстроює отой Віренко?"

— "Се той Сибирець. що недавно вернули ёго з Сибіри?"

— "Еге!"

— "Цитьте ж — се не переливки! Тут діло не просте: то-то я бачу, що Куличане піднімаються на диби... аж бач, воно що!.. Не даром же вони против апостолів таке несли... бач, каже, з апостолів нема користи: нам треба шевців та ковалів, а не апостолів... бач! Тривайте ж!.. так воно не буде! Отакі то греблі рвуть... Поганяй ти, диявол! швидче!" гукнув Гуж на погонича.

VIII.

Рися поїхала... В домі Жуків стало якось не так як було: усе стояло на своїм місци; тіж стіни, таж мебель, тіж люде, не має тільки однієї Рисі — и кожному чоловікові з боку стало примітно, що виїзд Рисі нагнав якийсь смуток на дім Жуків. Стара Жучиха ходила наче не своя: то вештається и

сується мовчки по всіх хатах, то сяде знов, як скоро по смерті було мужа, під своїм любимим вікном, плете чулок; пучки її перебігають по прутках, а очі вставляться и дивляться кудись далеко: не на гумно вже, як колись було, не на сад, не на церкву, —ні, вони дивляться кудись висше церкви, низше неба, наче хочуть знайти ту далеку країну, куди заїхала Рися.

Минуло тижнів шість. Од Рисі прийшло два листи: один з Відня, другий з Цюриха: писала Рися, що вона записалась в університет, що екзамен здала добре. Семен и Соня на радощах аж в долоні сплеснули; Жучиха всміхнулась, глянула на образ, перехрестилась и знов взялась за чулок.

Аж ось заголосили під ворітьми дзвінки и біля Жучишиного двору зупинилось три вози. Сім чоловік в панському убрані війшди в дім, по-зад усіх стояв наш знаємий Хмара.

— "Що воно за оказія?" подумала Жучиха. "Що се за гості, та ще як раз на обід... Лишенько ж мені!.. треба швидче бігти до куховаря, щоб страви стало на всіх."

Жук и собі не мало здивовався; побачивши між гістьми офіцера в жандармскім убрані... Один з гостей з гербовими ґудзиками виступив наперед, підойшов до Жука и спитав:

— "Ви Семен Иванович Жук?"

— "Я," одповів Жук.

— "Я судовий слідователь, а отсе зі мною товариш прокурора, комісар, жандармский офіцер и становий; а ото останні — ваші сусіди: дворяне Хмара и Кабанець; я взяв їх за свідків... По волі начальства я мушу потрусить вас."

Жук трохи поблід. В душі ёго закипіла злість. "Порядки благоустроєного государства" підняли в ёму цілу хуртовину: він в очевидь бачив, на скільки заспокоєне в "благоустроєному государстві" жите частных людей. Як евангельский злодій, про котрого сказано, що ніхто не відає, коли прийде "тать в нощи", так и слуги "благоустроєного государства" вриваються, коли захочуть, в дім кожного и роблять, що хочуть...

Жук пересилив себе и спокійно спитав слідователя:

— "Чого ж ви шукати-мете, трусячи мене?"

— "Законопротивних бумаг и книг."

— "Добре! шукайте!.. Тільки спершу об'явіть мені, як слідує по закону: з якої причини ви трусити-мете мене?.."

— "З волі и по приказу начальства..."

— "Се не причина — "

— "Другої ми не знаємо..."

— "Та, коли так, то й я вас не знаю; будьте ласкаві, покажіть мені приказ начальства, щоб я завірився, що ви справді од начальства, и щоб я знав, що ви чиновники, а не хто инчий..."

— "Хто ж инчий має право трусити?" одповів слідователь.

— "Всяково буває... самі добре знаєте..."

— "Се-б то як?" перебив товариш прокурора, "се-б то ми самозванці?"

— "Я сего не кажу, я хочу запевнитися, що ви не самозванці."

— "От становий и сусіди ваші Кабанець и Хмара запевнять вас, хто ми; а приказу ми вам не покажемо... не гайте нам часу, ведіть у кабінет!.."

Жук здвигнув плечима.

— "Коли по волі не хочете, ми потрусимо по неволі; поламаємо замки у вашому бюрі и потрусимо," сказав слідователь.

— "Робіть, що хочете," одповів Жук.

Принялись трусить. Передивились усі столи, скрині, переширили усі мишачі нірки; дивились у груби, лазили на горища, ходили по коморах, в омшанику, були и в клуні... Одложили на бік вид могили Шевченка, книжку Бока "Про здорового и недужного чоловіка" и два якісь листи. Скінчали трусеницю, стали розпитувать Жука. "Де печатана книжка Бока?" спитав слідователь.

— "В Москві, — хіба не бачите?" одповів Жук.

— "Гм! тут нема першого листка... може воно печаталось у Лондоні —"

— "Може," сказав сміючись Жук.

— "А що отсе за листи у вас, відкіль и від кого?"

Жук глянув на листи и сказав:

— "Один з Чернігова од мого товариша, другий з Києва од лікаря."

— "А про яке отсе товариство пишуть до вас з Чернігова?"

— "Се писалось кілька літ назад, як клопотався я завести позичкову касу."

— "Гм!"

Чиновники стали ще раз читать той лист. Перечитали... переглянулись один з другим и вернули Жуку.

Написали акт, що нічого законопротивного не знайшли, и стали прощатся просячи у Жуків вибачення, що потревожили їх: "Знаєте," говорив жандарм, "наше діло підневольне, ми не по своїй волі; велять — повинні слухать."

Чиновники поїхали, зістався Хмара, щоб поговорить "про свої сусідські діла".

— "Чи знаєте, Семене Иванович, що отсе усе значить?" сказав Хмара, лестячись до Жука.

— "Добре знаю: те значить, що вас не прийняли в позичкове товариство..."

— "Що ви, що ви! Господь з вами! щоб я пішов на таке паскудне діло!.. Оборони мене Боже!.. От нехай мене отсей святий хрест побє!" Хмара перехрестився.... "А я дорогою випитав у слідователя: се на вас зробив донос Гуж."

— "За що?"

— "Не знаю."

— "Е! ви всі одного Бога чорти, усі одним миром мазані... Коли б правда ваша, що Гуж зробив донос, так певно, що ви ёго підбили, — бо за що б Гуж доносив на мене?.."

— "У ёго вже натура така: може хотів вислужиться... отже й скріпився... так ёму й треба!.."

— "Тревайте!" перебив ёго Жук; "коли ваша правда, так я подам на Гужа жалобу, за те, що він зробив донос, и напишу, що довідався про се од вас."

— "Борони Боже!" скрикнув Хмара, підскочивши з свого місця... "Як се можна! я вам по дружбі, потайно се сказав, а ви хочете писать!.. Як се можна!.. ви мене погубите, за се мене в Сибір запроторять..."

— "От и виходить, що тут якась брехня єсть!.. Ну, та се ваше діло; а я знаю що робити, знаю, що бучу підняв не сам Гуж: без підпалу дрова не горять..."

Хмара ще раз забожився, що він не сном ні духом не причастен ні до чого, що все се Гуж скуївдив, попрощався и поїхав.

———

Через пів року у Куликах поселився жандармский унтер-офицер. Рідкий день виймався такий, щоб він чого-небудь не за-мутився у двір, а часом и в дім до Жучихи: то рука заболить — прийде лікарства просить; то прийде позичить чорнило, або купить чого и т. и...

———

IX.

Наступив 1872 рік.

Весна. Жуківський сад мов молоком облитий: дерева в повнім цвіту во всій красі; ясне чисте сонце повагом, гордо пливе по синьому небу. На садовому ґанку в домі Жучихи лежить великий килим, на ёму двоє дітей: дівчинка и хлопя. Хто б не глянув на їх, зразу б вгадав, що то Семенові діти — обоє як вилитий батько!.. Біля дітей купа играшок, стара нянька забавляє дівчору. А в домі и в дворі Жучихи велика суєта: кучер на конюшні лаштує и запрягає коней; служанка носитья то в кухню з дому, то в дім з кухні. Стара Жучиха якась сумна, замислена вештається, клопочеться, вкладаючи и завязуючи торбинки: в одну вона кладе пиріжки, в другу — всячину, в третю жарену курку. Коні запряжені и підїхали до рундука: слуги почали виносити з дому подушки и клунки...

— "На що ви, матусю, стілько понапікали? де ж нам з отсими торбинками возиться," говорить Соня.

— "Бери, доню, бери! воно не заважить; їдеш на день, бери на два."

Вложились. Стали прощатся. По старосвітському звичаю усі, хто був у хаті, сіли. Ніхто ні слова... Ще хвилина — піднялась стара Жучиха, а за нею и всі: стала вона перед образом, положила три земні поклони, перехрестила сина и мовчки, обнявши, стала ціловать ёго.

— "Не барись, синку!" еле промовила стара, а слёзи так и текли з очей. "От-як на старість! самотою зістаюсь... лишаєте мене одну..."

— "Як одну — а он двоє вам унуків," сказала Соня. Жучиха глянула на унуків, зітхнула и ще кріпше заплакала.

То Семен віз у Київ свою жінку до лікарів. За другою дитиною Соня стала хорить, худить и жовтіть. Свої лікарі довго лічили, довго поїли її латинськими приправами — нічого не помогало, а в кінець нарадили їхать у Київ.

Київські лікарі задержали Соню на цілий місяць. Семен зістався з нею.

Раз якось Жук зайшов у книгарню до Литова купити якусь книжку. На другім боці книгарні стояв якийсь мужчина и розмовляв з купцем, лица ёго не видно було Жукові. Почувши голос того мужчини, Жук здрігнув и инстинктивно обернувся: перед ним стояв Джур.

— "Ба! Антоне!" скрикнув Жук.

Джур подався назад и почервонів.

— "Чи справді не пізнаєш?" питав Жук, підходячи ще близше.

— "Здається... Жук," промовив стиха Джур.

— "'Здається'... не бійсь, не клепався!.. вірно: Жук. Та хиба ж таки я так перемінився, що трудно пізнати мене?"

— "Таки перемінився," одповів Джур; відступаючи до дверей. "Чи на довго в Київ?"

— "Коли випустять... я привіз недужу жінку."

— "Ба, я й забув и не поздоровив тебе... Ти вже й жонатий — скажи, з ким?"

— "Приходи до мене, так побачиш... а то я не скажу."

— "Добре, добре, зайду, конечно зайду; скажи, де ти задержався?"

Жук дав адресу.

— "Завтра з-ранку певно зайду до тебе; жаль, що сьогодні не можна: зараз іду до вельми недужого в село, а вернусь хиба в ночі... ну, та побачимось!.. Бувай здоров!" Джур поклонився, протяг Жукові руку и не то що вийшов, а вибіг з книгарні. Слідом за ним побіг и Жук, щоб швидко занести жінці таку несподівану новину. У себе Жук застав лікаря.

— "А вгадай, Соню, кого я бачив?"

— "Не люблю вгадувать, кажи просто, кого?"

— "Джура!"

— "Що ти!.. чи правда? де він?"

— "Тут у Києві."

— "Давно?"

— "Не скажу, не розпитував, не було часу, Джур вельми хваťався до якогось недужого в село."

— "Хиба ви знаєте Джура?" спитав лікар.

— "Як же, як же... ми разом вчились, були приятелями, він у нас ціле літо гостёвав... Та як поїхав за кордон, так наче в воду впав: кілька літ ні слуху ні духу... аж де стрілись... казав, завтра зайде до нас."

— "Чудно!" одповів лікар.

— "Що чудно?" спитав Жук.

— "Я за певне знаю, що Джур хотів сьогодні їхать зовсім з Києва."

— "Куди?"

— "Далеко — аж у Єгипет."

И Семен и Соня витріщили очі на лікаря.

— "Чого в Єгипет?" спитали вони разом.

— "Гоїться... у ёго чахотка... ёму не довго жить; він зовсім спродався... и дім свій продав."

Кожне слово лікаря більш и більш підбивало у Жуків цікавість и кидало їх у дивовижу. Вони стали розпитувать у лікаря подробицю про Джура и от-що лікар розказав ім.

— "Позаторік приїхала з-за кордону до нас у Київ богата пані Лаврова и привезла з собою домашнёго свого лікаря, вашого приятеля Джура. Маючи у себе великий гурт знаёмих поміж панами, Лаврова за пів року зробила Джурові таку практику, якої не має у нас ні один лікар-профессор. У Києві тільки й говорили, що про Джура. И справді стояв він того! було де не посій, там и вродить Джур. Та й везло ж ёму здорово! Через рік він купив у Лаврової дім; вступив товаришем до акціонерного банку и став директором... Далі виступив з дисертацією про глисти, взяв учене званє — доктора медицини и став доцентом в університеті. И хто ёго зна' як у ёго ставало часу: усюди він поспівав: и в банк, и в університет, и в клініку и на практику... Війшов він у велику славу; гроші загібав лопатою, а все таки Лаврової не кидав, був у її лікарем, и жив у неї... Ходила про їх сяка-така гутірка; ну, та у нас у Києві вже без того не можна... Отже останнёю зимою став Джур кашлять. Кашляє та кашляє, а далі и кров показалаься... Погане діло! зібрав він до себе на пораду трохи що не всіх київських лікарів, и я був. Роздивились, вислухали... Е, погано!.. бучорчатка... треба їхать в Єгипет, там може ще й протягне"...

— "То то," заговорив Жук, "дивлюсь я на ёго й сам собі не вірю: чи се Джур, чи ні? такий він став худий, та чудний з лиця."

Даремно другого дня Жуки ждали до себе Джура: він не приїхав, — він ще з-вечера виїхав у Єгипет...

Х.

Соні полегшало; и в Жуківці повеселійшало, особливо як в кінці весни прийшла від Рисі звістка, що вона їде до дому.

— "Видно, що я не зовсім грішна," говорила Жучиха стара. "Бог почув мої молитви: сохранив моїх дітей и одвернув од Рисі нещастє. Яка б то вона була безталанна, коли б одружилась з Джуром."

Рися довідавшись, що в Петербурзі заводять при медицинській академії курси для женщин, стала на тім, щоб залишить цюрихский університет и перебраться у Петербург, сподіваючись на те, що разом одчинять усі чотири курси и вона здасть екзамен прямо в четвертий курс.

Чим більш підходив той день, в котрий сподівались Рися в Жуківку, тим більш Жучиха становилась неспокоїна; серце матери лічило не дні, а години. Забула стара Жучиха про все, тільки одно й було у неї на думці, щоб швидче приїхала Рися. Стара не зводила своїх очей з воріт: як тільки загуркотять на улиці колеса, вона зараз и біжить до вікна.

— "Йване, Йване!.. Параско! Параско!" гукає вона на слуг, "біжіть швидче до воріт, подивіться, чи не Рися їде."

На-силу дождалась стара приїзду своєї любої Рисі. Рися й пізнати трудно було, так вона змінилась: піросла, роздобріла...

— "Де се, Рисю, твоя коса?" питалась стара у Рисі, дивлячись на її обстрижену голову. "Ти мабуть нездужала, так вилізли коси?"

— "Ні, матусю, се я умисне обстриглась."

— "На що?"

— "Красче так, менше діла; з довгою косою й возня велика: треба її чесати, вбирати, тратити час — а часу у мене зайвого не було; треба було пильновати про вченє... От я й обстриглась, так красче, швидче."

— "Може воно й так," одповіла стара, "то якось не яково, чудно... у дівчини обстрижена голова, наче у хлопця... Наші люде очи тобі висміють... у нас дівоча коса — святе діло."

— "Байдуже! хай сміються!"

— "Та вже ж, дарма ярма, аби воли були; дарма коса, аби ти була з нами," говорила стара Жучиха.

Не та справді стала Рися. Не тільки з лиця, не тільки в своїм убранні, але й думками своїми вона перемінилась. Вона розпитувала Семена про жите селян, про їх потреби материяльні и духовні, и кожен раз свою розмову кінчала нагадуючи слова Віренка: "в селі, та в землі наша сила..." Вона рівнала жите селян на Україні до життя селян за кордоном. Не стояв перед її очима на Україні той страшений пролетаріят, котрий вона бачила за кордоном, але ще страшнійше його стояла темнота и убожество українских селян.

— "Що, Сеню, твоя каса добре йде?" питала вона у брата.

— "Дуже добре и користо."

— "Що ж, ти на касі и став?"

— "Се-б то як?"

— "Завів касу — тай годі и вся поміч селянам?"

— "Ні, не вся; зимою купуємо гуртову молотілку и віялку и заведемо при касі гуртову крамничку."

— "А далі?"

— "Далі побачимо: що треба буде, те й заведемо."

— "Се все паліятиви."

— "Правда! але красче ніж нічого."

— "А я ось-що гадаю: коли б матуся виділила мою частину землі, я б її подарувала Куличанам..."

— "Ні, Рисю! матуся, покіль жива, сего не зробить."

— "Певно, що не зробить; а коли б зробила, ти б що на се сказав?"

— "Поможи Боже!"

— "Памятай же се слово!"

— "Коли воно моє, так я й не забуду ёго."

Швидко минуло літо. Не встигла стара Жучиха й наговориться з Рисею!.. Прийшла спасівка — и Рися подалась до Петербурга. Подамось же и ми за нею.

(Конец II. части.)